

CHATTI I ARAM

(MAŁA AZJA I SYRJA)

W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ PRZEDSTAWIŁ

DR. MOJŻESZ SCHORR

PROF. UNIwersytetu JANA KAZIMIERZA WE LWOWIE

TREŚĆ NRU 3a:

A. PAŃSTWO CHATTI

I. Traktaty dyplomatyczne

1. Układ przymierza między Murszilem II, królem Chatti a Duppi-teszupem królem Amuru.
2. Układ pokoju między faraonem Ramesem II a Chattuszilem III królem Chatti (1272).

II. Listy królewskie

3. List Szuppiluliuma króla Chatti do faraona Amenofisa IV.
4. List króla Chattuszila III do Kadaszman-Enlila króla Babilonji.

5. List królowej Egiptu do królowej Chatti.

III. Pamiętniki historyczne

6. Pamiętniki króla Chattuszila III.

IV. Zabytki kultury

7. Modlitwa o wyleczenie z choroby.
8. Zaprzysiężenie wojska na wierność dla króla.
9. Klątwa na miasto zdobyte.
10. Kodeks prawa Chettyckiego.

B. STAROŻYTNIA SYRJA

I. Pomniki historyczne państw aramejskich.

a) Państwo Ja'udi czyli Szam'al

1. Napis Kilamu, księcia Ja'udi.
2. Napis Panammu I na cześć boga Hadada.
3. Napis Bar-Rekuba na cześć ojca Panammu II.

4. Bar-Rekuba napis nad budowlą

b) Państwo Chamał

5. Napis Zakira, króla Chamał.
6. Napisy na grobowcach kapłanów księżycy w Nerak.

II. Z piśmiennictwa staro-aramejskiego

7. Opowieść o mądrym Achikarze (VII w. przed Chr.).

KRAKÓW -- 1927

NAKŁADEM KRAKOWSKIEJ SPÓŁKI WYDAWNICZEJ

DRUK W. L. ANCZYCA I SPÓŁKI W KRAKOWIE

UP - Kraków BG

1050309661

CHATTI I ARAM

(MAŁA AZJA I SYRJA)

Państwowej W ŚWIEŁLE ŹRÓDEŁ PRZEDSTAWIŁ'

DR. MOJŻESZ SCHORR

PROF. UNIWEERSYTETU JANA KAZIMIERZA WE LWOWIE

2098

A. PAŃSTWO CHATTI.

Jeszcze niedawno temu wiadomości o państwie i narodzie Chettytów ograniczały się do okolicznościowych wzmianek w księgach biblijnych, uzupełnianych przez pomniki egipskie i assyryjskie¹.

Dopiero w r. 1906 ekspedycja niemiecka pod przewodnictwem Hugona Wincklera odkryła w ruinach *Boghazköi*, niedaleko Angory, na prawym brzegu rzeki Halys (dziś Kisil-Irmak) stolicę dawnego państwa Chettytów *Chattusas* wraz z państwem archiwum, przechowanym w jednym skrzydle pałacu królewskiego, mieszczącym w sobie około 20.000 fragmentów tablic glinianych. Ten bogaty zbiór zawiera najcenniejsze dokumenty historyczne, treści polityczno-państwowej (układy międzypaństwowe i korespondencję dyplomatyczną, edykty królewskie) z XV i XIV wieku przed Chr., okresu rozkwitu państwa Chatti, którego początki sięgają czasu około 2000 przed Chr., o niezmierniej doniosłości dla oświetlenia politycznej konstelacji Azji w tym okresie; ponadto mnóstwo zabytków treści religijnej (pieśni, modlitwy, rytuały, wróżby, zaklęcia), literackiej (pamiętniki) i prawnej, nieocenionych dla poznania życia i kultury narodu Chettytów. Wszystkie te zabytki przekazane nam są w piśmie klinowym, zapożyczonym z Babilonii, co do języka zaś to tylko drobna stosunkowo część tekstów ułożona jest w języku semicko-babilońskim (t. zw. akkadyjskim) a mianowicie układy międzypaństwowe i korespondencja dyplomatyczna, bo on był językiem dyplomatycznym w całym II tysiącleciu przed Chr. w całej przedniej Azji łącznie z Egiptem — jak świadczy archiwum z El-Amarna¹. Lwia część natomiast dokumentów pisana jest w języku krajowym, *chettykim*, który w ślad za odkryciem praskiego asyryjologa F. Hroznego dziś powszechnie jest uznany w swej zasadniczej budowie gramatycznej i leksykalnej za język *indoeuropejski*, jako najstarszy przedstawiciel grupy zachodniej t. zw. *centum*, do której także należy język grecki i łaciński. Obok tego pisma klinowego posługiwali się Chettyci na pomnikach kamiennych, których przechowało się kilkadziesiąt, rodzimym piśmem hieroglificznym o 200 osobliwych symbolach obrazowych, którego jednak mimo wysiłków uczonych (Jensena, Sayce'a, Thompsona) dotąd nie powiodło się odcyfrować.

Mając kolebkę swoją w Małej Azji nad Halysem, państwo Chatti od XV wieku przed Chr. toruje sobie drogę orężem poprzez Taurus ku Syrii i Fenicji aż w głąb Palestyny. W XIV wieku jest ono silnym rywalem Egiptu w Syrii, dopóki słynny układ pokoju z r. 1272 między Chattuszilem II a Ramsesem II (zob. niżej) nie odgraniczy sfery wpływów obu państw w Syrii. Dopiero od XI wieku począwszy, odkąd Assyria wzbija się w potęgę i konsekwentnie dąży we wiekach X—VII przed Chr. do opanowania Syrii, a w samej Małej Azji wzmaga się państwo *Urartu*, przyciemnia się blask państwa Chatti, jego granice ścieśniają się do terytorjum nad Eufratem dookoła miasta Karkemisz (dziś Dżerabis), aż Sargon II, król Assyrii (722—705 przed Chr.), zdobywa ją i wciela w skład imperjum assyryjskiego.

Cały bogaty zbiór dokumentów z archiwum w *Boghazköi* ogłaszany jest od r. 1916, bądź to w oryginale klinowego pisma, bądź w transkrypcji i tłumaczeniu, stopniowo w następujących wydawnictwach:

1) *Keilschriftkunden aus Boghazköi*, dotąd 16 zeszytów wydanych przez oddział przednioazjatycki państwowych muzeów w Berlinie.

¹ Por. Teksty źródłowe: *Egipt starożytny* (Nr. 1) i *Palestyna* (Nr. 3).

2) *Keilschrifttexte aus Boghazköi I—VI* (Transkrypcja i tłumaczenie). Lipsk, Hinrichs 1916—1923.

3) Forrer, *Die Boghazköi-Texte in Umschrift* 2 tomy, Lipsk 1922.

4) *Hittite Texts in the Cuneiform Character from Tablets in the British Museum* 1920 i nast.

5) *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft* (Hethitische Texte in Umschrift mit Uebersetzung und Erläuterungen T. 29, 3 i 31, 1).

6) *Boghazköi-Studien* herausgegeben von Otto Weber, 8 zeszytów.

7) Zbiór najważniejszych tekstów w tłumaczeniu niemieckim wydał Joh. Friedrich p. t. *Aus dem hethitischen Schrifttum, a) Historische Texte* («Der Alte Orient» B. 24, 3) b) *Religiöse Texte* («Der Alte Orient» B. 25, 2). J. C. Hinrichs'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig.

I.

TRAKTATY DYPLMATYCZNE.

1. Układ przymierza między Murszilem II,¹ królem Chatti, a Duppiteszupem, królem Amurru.

J. Friedrich: *Aus dem hethit. Schrifttum. 1. (Alt. Orient 24, 3) str. 14.*

Nazwa Amurru w tym okresie oznacza północną Syryję. Duppiteszup jest wnukiem osławionego księcia Aziru, którego listy do Faraona w korespondencji z El-Amarna wykazują niezwykłą zręczność dyplomatyczną w stosunku do upadającej władzy egipskiej, zarówno jak do państwa chetyckiego.

§ 1. Tak (mówi) Słońce Moje² Murszilisz, wielki król, władca [kraju] Chatti, ulubieniec (boga) Teszupa, syn Szuppiluliuma, wielkiego króla, władcy Chatti.

§ 2. Aziru był twój, Duppiteszupa, dziadek. On zbuntował się przeciw memu ojcu, lecz mój ojciec zmusił go z powrotem do karności. Gdy królowie Nuchaszsi i król kraju Kinza zbuntowali się przeciw (memu ojcu), wówczas twój dziadek, Aziru, nie zbuntował się przeciw mojemu ojcu, lecz pozostał przyjacielem, jak był nim poprzednio. Gdy mój ojciec walczył ze swoimi wrogami, walczył też twój dziad Aziru z wrogami mego ojca; Aziru chronił (kraj) i nie rozgniewał ojca mego. A mój ojciec ochraniał Aziru wraz z jego krajem i żadnym rodzajem przemocy nie zwracał się przeciwko Azirowi i jego krajowi. 300 (półszekla) pierwszorzędnego złota, które mój ojciec nałożył jako haracz na twojego dziadka, składał mu rok rocznie. Nigdy nie wzbrał się tego, nigdy nie wywoływał gniewu jego.

§ 3. Gdy ojciec mój odszedł na drogę swego przeznaczenia³, wstąpiłem na jego tron. Tak jak dziadek twój Aziru był względem mego ojca usposobiony, tak samo był [względem mnie] usposobiony. [Skoro zaś] królowie Nuchaszsi i król Kinza, powtórnie [się zbuntowali przeciw mnie], to dziadek twój Aziru i ojciec twój Duppiteszup walczyli przeciwko królom [Nuchaszsi i królowi Kinza].

§ 6. Gdy jednak ojciec twój umarł, wówczas ja nie wygnałem cię [z twego kraju]. Ponieważ ojciec twój [imię twoje] przed... kilkakrotnie wspomniał, dlatego troszczyłem się o ciebie. Ciebie jednak opadła ułomność i choroba. [A] pomimo, iż byłeś chory, to ja, Słońce

¹ Panował 1355—1330 przed Chr.

² T. j. Mój Majestat.

³ T. zn. umarł.

Moje, właśnie osadziłem cię na miejscu twego ojca, i (na wierność) dla ciebie zaprzysiągłem (twoich synów), twoich braci i kraj Amurru.

§ 7. A skorom Ja, Słońce Moje, wedle słów (prośby) twego ojca, troszczył się o ciebie i osadziłem cię na miejscu twego ojca, zaprawdę zaprzysiągłem cię na (wierność dla) króla Chatti, kraju Chatti, dla moich synów i wnuków. Strzeż więc przysięgi króla i ręki królewskiej; ja także, Słońce Moje, będę cię, Duppiteszupie, strzegł. I skoro ty pojdziesz małżonkę i gdy narodzi ci się dziecko, to niechaj on później (?) w kraju Amurru będzie królem. I tak jak ja, Moje Słońce, cię chronię, tak chcę też twego syna chronić, ty jednak, Duppiteszupie, broń króla Chatti i kraju Chatti, moich synów i wnuków w przyszłości. A daninę, która była nałożona na twego dziadka i na twego ojca — trzysta półszekłów pierwszorzędnego złota składali oni wedle wagi kraju Chatti — składaj ty tak samo. Nie zwracaj swoich oczu na innych¹. Ojcowie twoi składali haracz Egipcjowi, ty [jednakowoż nie czyni tego]

(Tu następuje luka)

§ 8. [Jeśli ty...] ...[owego...] wroga nie będziesz wiernie [zwalczał] i tak [rzekniesz]: «[Ja] (jestem) mężem [przysięgi²; i albo mogą owi nieprzyjaciela] pokonać [albo] wróg może tamtych [pokonać]» [albo] (gdy) ty do owych [] jakiegoś człowieka po [=] ślesz i jemu tak oznajmić polecisz: «Patrzcie, oto wojsko (i) rydwanów wojenne kraju Chatti się zbliżają; więc bądźcie [na baczności]», wówczas naruszysz przysięgę.

§ 9. Jak Ja, Słońce Moje, cię, Duppit[eszup] chronię, tak bądź Mojemu Słońcu i krajowi [Chatti] obroną wojskową. Jeśli tedy teraz jakieś [złośliwe] plotki powstaną w kraju Chatti, że [ktoś] zbuntował się przeciw Mojemu Słońcu, a ty się o tem dowiesz, pomóż mi swoją piechotą i rydwanami i staw się u [króla kraju Chatti] jako sprzymierzeniec. Jeśli ci jednak było niemożliwością pomóc mi, wówczas przyślij swego syna albo brata do króla kraju Chatti z twoją piechotą i [rydwanami twoimi] jako pomoc. Skoro ty jednak [twego syna] albo brata z twoją piechotą albo rydwanami nie wyślesz do króla kraju Chatti, wówczas naruszysz wobec bogów (?) przysięgę.

§ 10. Jeśli jednak tobie, Duppiteszup, ktoś będzie jakąś sprawą dolegał, lub przeciw tobie się buntował, ty zaś napiszesz do króla kraju Chatti, wówczas wyśle do ciebie król kraju Chatti piechotę i rydwany jako pomoc.

§ 11. Jeżeli ludzie z (kraju) Chatti sprowadzą piechotę i rydwany dla Duppiteszupa a (on) Duppiteszup im, ponieważ ku miastom ruszać będą, regularnie dostarczać będzie pożywienia i napoju, oni zaś dopuszczają się złego postępku wobec Duppiteszupa, rabunku wobec kraju jego albo miast jego albo (usiłować będą) pozbawić władzy królewskiej Duppiteszupa w kraju Amurru, wówczas złamią przysięgę.

§ 12. Jeńców kraju Nuchaszsi i jeńców kraju Kinza, których ojciec mój uprowadził, tych i ja uprowadziłem. Skoro mi teraz któryś z tych jeńców umknie i do ciebie przybędzie, a ty go nie pojdziesz i nie zwrócisz królowi kraju Chatti, lecz przemówisz doń raczej w te słowa:

¹ T. zn. nie wchodzi w porozumienie z innymi władcami.

² T. zn. wobec króla Chatti ale obojętna mi, kto zwycięży.

«[Idź], idź, dokąd ty tylko pragniesz, ja jednak nie chcę cię znać», wówczas naruszyś przysięgę.

§ 13. Jeżeli ktoś przed tobą, Duppiteszup, będzie obelżywie mówił o królu albo o kraju Chatti, nie skryj go przed królem. Albo jeśli tobie (*ja*) Słońce Moje, powiem jakoweś tajemnicze słowa: «Wykonaj te rzeczy albo tę rzecz» — (*a jeśli*) które z tych rzeczy są niewykonalne, to uczyni z tego natychmiast tam, na miejscu prośbę: «Tej rzeczy nie mogę wykonać»... Jeśli ty jednak rzeczy, którą można wykonać, nie wykonasz i króla oszukasz (?) albo słowa, które ci król w tajemnicy powierzy, nie ustrzeżesz, wówczas naruszyś przysięgę.

§ 14. Jeśli jakiś kraj¹ albo jakiś uchodźca ruszy w drogę, chcąc dostać się do kraju Chatti, i przewędrują przez twój kraj, przeprowadź ich bezpiecznie na właściwą drogę, drogę do kraju Chatti jednak wskaż im i przemawiaj do nich przyjaźnie, nie poślij ich zaś nigdzie i do nikogo innego. Jeśli ty jednakże nie przeprowadzisz ich na właściwą drogę i im nie użyczysz drogi (*do przejścia*) do kraju Chatti, lecz raczej zwrócisz ich oczy na wzgórze² lub obelżywie będziesz do nich przemawiał, wówczas naruszyś przysięgę.

§§ 16—18. (*W tych postanowieniach są wyliczone bóstwa, bogowie i boginie świadkowie układu... słowa końcowe brzmią*): «Anu, Antu, Enlil (*Ninlil*), góry, rzeki, źródła, wielkie morze, niebo i ziemia (*wiatry*) i chmury niechaj będą świadkami przy tym zaprzysiężonym układzie».

§ 19. Oduośnie do tych słów układu i przysięgi, (*które na*) tej tablicy są napisane, jeżeli Duppiteszup [*tych słów*] układu i przysięgi [*nie dotrzyma*], to niechaj te przysięgi³ zniszczą Duppiteszupa (*wraz z jego osobą*), jego małżonka, jego wnuki, jego dom, [*jego miasto, jego kraj wraz*] z całym jego dobytkiem.

§ 20. [*A jeśli ty, Duppiteszup*], tych [*słów układu i przysięgi, które*] na [*tej*] tablicy [*są napisane, dotrzymasz, to niechaj ciebie*], Duppiteszup, [*te przysięgi ochraniają*], twoją małżonkę [*twego syna, twego wnuka...*] twój dom, [*twoje miasto, twój kraj...twoich sług*].

2. Układ pokoju między faraonem Ramsesem II a Chattuszilem III, królem Chatti (1272).

Po słynnej bitwie pod Kadesz nad Orontesem w r. 1288 przed Chr. między faraonem Ramsesem II. (1292—1225 r. przed Chr.) a królem chettyckim Muwattalem o hegemonję w Syrii⁴, trwały jeszcze przez kilkanaście lat walki, które jednak nie przechyliły szali przewagi na żadną stronę. Kiedy zaś po śmierci Muwattala brat jego Chattuszil III wstąpił na tron, stanął w 21. roku panowania Ramsesa II układ pokoju w r. 1272 przed Chr., n a j s t a r s z y d o k u m e n t d y p l o m a t y c z n y między państwami w historii, który ostatecznie rozgraniczył sferę wpływów na rzecz Chatti w północnej a na rzecz Egiptu w południowej Syrii. Układ ten przechował się w dwóch wersjach (brzmieniach), zupełnej egipskiej w piśmie hieroglificznym i częściowej babilońsko-semickiej (akkadyjskiej) w piśmie klinowym, przyczem każda wersja stanowi tłumaczenie z oryginału przesłanego przez przeciwnika

¹ T. zn. ludzie z tego kraju. ² T. zn. zmylisz ich kierunek.

³ Przysięgi jako uosobienia bóstw, na których imiona są składane.

⁴ Zob. Teksty źródłowe, zeszyt I ustęp 18. (str. 29).

ponadto każda ze stron normy poszczególne na mocy zasadniczego porozumienia swobodnie formułuje. W urzędowym brzmieniu pierwotnym układu nie posiadamy, wiemy tylko, że jeden i drugi tekst spisany był na srebrnej tablicy.

Obydwa teksty podane są równoległe obok siebie w całości w tłumaczeniu niemieckim w rozprawie G. Roedera, *Aegypten und Hethiter* (Der Alte Orient XX (1919) str. 36—45).

Poniżej podajemy tekst podług brzmienia egipskiego, które stanowi tłumaczenie z oryginału babilońsko-semickiego, ówczesnego dyplomatycznego języka przedniej Azji.

Opis srebrnej tablicy, którą przesłał wielki książę państwa Chatti Chattuszil do faraona — życie, zbawienie i zdrowie (*mu*)! — przez swego posła Tar-Teszupa i swego posła Ramose, by uprosić pokój od majestatu [króla Egiptu górnego i dolnego User-mat-Re¹, wybrańca Re], syna (*boga*) Re: Ramsesa, ulubieńca Amona, byka wśród władców, który granicę swoją według uznania zakreśla w kraju swoim.

§ 1. Strony zawierające układ.

Układ, który zawarł wielki książę (*państwa*) Chatti Chetasira², potężny, syn Maurasira³, wielkiego księcia Chatti, potężnego, syna Sapa/ruru⁴ wielkiego księcia Chatti, potężnego, na srebrnej tablicy z (*faraonem*) User-mat-Re, wielkim królem Egiptu, potężnym, synem Men-ma-Re⁵, wielkiego króla Egiptu, potężnego, wnukiem Men-pehti-Re⁶, wielkiego króla Egiptu, potężnego.

§ 2. Cel układu

Piękny układ pokoju i braterstwa, który pokój i [*braterstwo*] stanowi [*między Chatti a Egiptem*] po wieczne czasy.

§ 3. Dawny stosunek krajów.

Dawniej, od wieków, co się tyczy stosunku między wielkim królem Egiptu a wielkim księciem Chatti, nie dopuścił bóg, by nienawiść między nimi powstała, (*co utwierdzili*) układem. Jednak za czasów Muwattalu, wielkiego księcia Chatti, mojego brata, walczył on z [*User-mat-Re, wybrańcem (boga) Re*], wielkim królem Egiptu.

§ 4. Ogłoszenie stanu pokojowego.

Potem jednak, począwszy od dnia dzisiejszego, zawarł oto Chetasira², wielki książę Chatti, układ, ażeby trwał stosunek, który ustanowił (*bóg*) Re i który ustanowił (*bóg*) Setech⁷ dla kraju Egiptu z krajem Chatti, by nie powstała między nimi nienawiść po wieczne czasy.

§ 5. Braterstwo wzajemne.

Oto Chetasira, wielki książę Chatti, wchodzi w układ z User-mat-Re, wybrańcem Re, wielkim królem Egiptu, od dnia tego, by piękny pokój i piękne braterstwo istniało między nimi po wieki. On jest zbra-

¹ przydomek Ramsesa II.

² = Chattuszil. W egipskim piśmie *r* zastępuje także *l*.

³ = Murszil.

⁴ = Szuppiluliuma.

⁵ przydomek Seti I.

⁶ Przydomek Ramsesa I.

⁷ Setech jest uosobieniem obcych bóstw. W brzmieniu babilońskim układu odpowiada mu Teszup, główne bóstwo chettyckie.

tany ze mną¹, on jest w zgodzie ze mną; jam zbratany z nim, jam w zgodzie z nim po wieki.

§ 6. *Pokój obecny a dawny.*

Kiedy Mautanra², wielki książę Chatti, brat mój odszedł drogą przeznaczenia swego, wstąpił Chetasira jako wielki książę Chatti na tron swego ojca. Oto tak spotkałem się z Ramsesem, ulubieńcem Amona, wielkim królem Egiptu. *[Jesteśmy]* we wzajemnej zgodzie i wzajemnym braterstwie. Ono zaś lepsze, aniżeli zgoda i braterstwo dawniejsze, które istniało na ziemi.

§ 7. *Wzajemny pokój obowiązuje potomków.*

Oto ja, jako wielki książę Chatti, żyję z *[Ramsesem, ulubieńcem Amona]*, wielkim królem Egiptu, w pięknej zgodzie i w pięknym braterstwie. *(Także)* dzieci wielkiego księcia Chatti niechaj się bratają z dziećmi dzieci Ramsesa, ulubieńca Amona, wielkiego króla Egiptu. Niechaj będą w naszym stosunku zgody i w naszym stosunku braterstwa *[i niechaj będzie kraj Egip]tu* z krajem Chatti w zgodzie i braterstwie, tak jak my jesteśmy społecem, na wieczne czasy. Nienawiść niechaj nie powstanie między nimi na wieki.

§ 8. *Wzajemne uszanowanie granic.*

Nie wkroczy wielki król *(kraj)* Chatti do kraju Egiptu na wieki, by cokolwiek stamtąd zagrabic, ani nie wkroczy User-mat-Re, wybrańiec Amona, wielki król Egiptu, do kraju Chatti, by cokolwiek stamtąd zagrabic, na wieki.

§ 9. *Wzajemne dotrzymanie układów zawartych między przodkami.*

Ścisłego układu, który istniał za czasów Saparuru, wielkiego króla Chatti, i taksamo ścisłego układu, który istniał za czasów Mautanra³, wielkiego króla Chatti, mojego ojca, trzymać się będę. Oto *(także)* Ramses, ulubieniec Amona, wielki król Egiptu, dotrzymywać go będzie. *[Oboje]* wspólnie trzymać się go będziemy i postępować podług tego dokładnego sposobu.

§ 10. *Pomoc chettycka dla Egiptu przeciw zewnętrznym wrogom.*

Jeżeli inny nieprzyjaciel wyruszy przeciw krajom User-mat-Re, wybrańca Amona, wielkiego króla Egiptu, a on pośle do wielkiego króla Chatti, mówiąc: «pójdź ze mną na pomoc przeciw niemu», wówczas wielki król Chatti *[przyjdzie]* i zabije wielki król Chatti jego *(Egiptu)* wroga. Jeżeli zaś nie życzy sobie wielki król Chatti *(sam)* wyruszyć, wyprawi wojsko swoje i swoich jeźdźców i zabije jego wroga.

§ 11. *Pomoc chettycka przeciw buntownikom wewnątrz Egiptu.*

Albo też jeżeli Ramses, ulubieniec Amona, *[wielki władca Egiptu]* zapłonie gniewem przeciw sługom⁴ swoim, ponieważ dopuścili się zbrodni (?) przeciwko niemu i wyruszy, aby ich stłumić, wówczas działać będzie wielki władca Chatti wspólnie z Ramsesem, ulubieńcem

¹ słowa Chattuszila. ² = Muwatallu (w babilońskim tekście).

³ Błąd egipskiego kopisty: zamiast Mausira = Murszil (ojciec Chattuszila).

⁴ t. j. lennikom.

Amona, wielkim władcą Egiptu. Tak postępować będzie wielki król (Chatti).

§ 12. *Pomoc egipska dla Chatti przeciw zewnętrznym wrogom.*

Jeżeli inny nieprzyjaciel [wyruszy przeciw krajom wielkiego króla Chatti] i jeżeli wielki król [Chatti] pošle do User-mat-Re, to przyjdzie mu na pomoc, ażeby zabić jego wroga. Jeżeli zaś nie życzy sobie Ramses, ulubieniec Amona, (sam) wyruszyć, wówczas [wyprawi] on [swe wojsko i swych jeźdźców i zabije jego wroga]. Oto (wyruszy wojsko) razem z wysłaniem odpowiedzi do kraju Chatti.

§ 13. *Pomoc Egiptu dla Chatti przeciw buntownikom wewnątrz kraju.*

Jeżeli zaś sładzy wielkiego króla Chatti dopuszczają się zbrodni przeciwko niemu, wówczas Ramses, ulubieniec Amona [wielki król Egiptu, wyruszy wspólnie z wielkim królem] Chatti [aby ich stłumić].

§ 14. *Następstwo tronu w Chatti.*

(Brzmienie egipskie tego postanowienia niejasne, z babilońskiego tekstu również ułamkowo zachowanego można wnioskować, że następstwo tronu w Chatti miało w niem być regulowane w porozumieniu z Egiptem)¹.

§ 15. *Wydanie zbiegów egipskich przez Chattuszila.*

[Jeżeli znakomity mąż z Egiptu zbiegnie i przybędzie do] wielkiego księcia Chatti, bądźto z miasta (stołecznego), [bądźto z] krajów Ramsesa, ulubieńca Amona, wielkiego króla Egiptu, i jeśli przyjdą do wielkiego księcia Chatti, wielki książę Chatti nie przyjmie ich. Wielki książę Chatti każe ich przeto odesłać do User-mat-Re, wybranca Re, wielkiego króla Egiptu, ich pana. Ponadto, jeżeli człowiek albo dwóch ludzi nieznanых zbiegnie i jeśli przybędą do kraju Chatti, by wstąpić w służbę innego, nie należy im zezwolić na pobyt w kraju Chatti, (tecz) winni być odesłani do Ramsesa, ulubieńca Amona, wielkiego króla Egiptu.

§ 16. *Wydanie zbiegów chettyckich przez Ramsesa.*

Ponadto, jeżeli znakomity mąż zbiegnie z kraju Chatti i [przybędzie do] User-mat-Re, wielkiego króla Egiptu, bądźto z miasta (stołecznego) bądźto z okolicy albo z okręgów kraju Chatti i jeśli przyjdą do Ramsesa, ulubieńca Amona, wielkiego króla Egiptu, (wówczas) User-mat-Re, wybraniec Re, wielki władca Egiptu nie przyjmie ich. Ramses, ulubieniec Amona, wielki król Egiptu, odesła ich do wielkiego księcia Chatti. Nie pozwoli im pozostać. Tożsamo jeżeli człowiek albo dwóch ludzi nieznanых zbiegnie i przybędą do kraju Egiptu, by wstąpić w służbę innego, User-mat-Re, wybraniec Re, wielki król Egiptu, nie pozwoli im zostać. Każe ich odprawić do wielkiego księcia Chatti.

§ 17. *Wyrycie układu na srebrnej czaszy.*

Co się tyczy tych słów układu wielkiego księcia Chatti z Ramsesem, ulubieńcem Amona, wielkim władcą [Egiptu], mają one być spisane na srebrnej czaszy.

¹ Tutaj urywa się tekst wersji babilońskiej, dalsze punkty wzięte z tekstu egipskiego.

§ 18. *Bogowie jako świadkowie układu.*

Co do tych słów, tysiąc bóstw spośród bogów i bogiń kraju Chatti wraz z tysiącem bóstw spośród bogów i bogiń kraju Egiptu, są u mnie jako świadkowie dla tych słów: (*bóg*) Re¹, pan niebios, Re miasta Arinna, Setech², pan niebios, Setech, pan (*miasta*) Chatti, Setech miasta Arinna... (*następuje szereg bogów różnych miast chettyckich*)... małżonka króla niebios, bogowie przysięgi, bogini, pani ziemi, pani przysięgi Iszchara, pani gór i rzek kraju Chatti, bogowie kraju Kiswadna³, Amon, Re, Setech i bogowie i boginie, góry i rzeki kraju Egiptu, niebo, ziemia, wielkie morze, wiatry i chmury.

§ 19. *Groźby naruszenia układu i obietnice na wypadek jego dotrzymania.*

Słowa, które wypisane są na srebrnej czaszy dla kraju Chatti i dla kraju Egiptu — kto na nie baczyć nie będzie, temu niechaj tysiące bogów kraju Chatti wraz z tysiącami bogów kraju Egiptu zburzą dom jego, jego kraj i jego służebników. Kto zaś na słowa te, które wypisane są na srebrnej czaszy, baczyć będzie, czyto ludzie kraju Chatti czyto ludzie Egiptu i jeżeli ich nie zaniedbają, tysiące bogów kraju Egiptu użyczą mu zdrowia i obdarzą go życiem wraz z domem jego i wraz z [*krajem*] jego i wraz ze sługami jego⁴.

Pieczęć króla Chattuszila. Oto, co w środku srebrnej czaszy na jej przedniej stronie wyryte: figura (*przedstawiająca*) obraz Setecha⁵ który obejmuje obraz wielkiego księcia Chatti, dokoła napis (?) słowami:

«Pieczęć Setecha, władcy niebios. Pieczęć układu, który zawiera Chattuszil, wielki książe Chatti, waleczny, syn Murszila, wielkiego księcia Chatti, walecznego».

Wnętrze obwodu figury to pieczęć...

Oto, co na jej drugiej stronie wyryte: figura (*przedstawiająca*) obraz [*Re...?*]...⁶ boga Chatti, który obejmuje obraz królowej (?) Chatti, dokoła napis słowami:

«Pieczęć (*boga*) Re miasta Arinna, władcy ziemi. Pieczęć Puduhipa, królowej kraju Chatti, córki kraju Kiswadna,... [*bogini?*] Arinna, pani ziemi, służebnicy bogini» (?).

Wnętrze obwodu figury to pieczęć boga Re z Arinna, pana wszystkich krajów.

II.

LISTY KRÓLEWSKIE.

3. List króla Chatti Szuppiluliuma⁷ do faraona Amenofisa IV⁸.

J. A. Kundtson: *Die El-Amarna-Tafeln* (Vorderasiat. Biblioth. II nr. 41).

Tak mówi Szuppiluliuma, [*wielki*] król, [*król kraju Cha*]tti do Churija⁹, [*króla Egi*]ptu, brata mojego, powiedz: [*Mnie się dob*]rze wie dzie.

¹ T. j. bab. Szamasz, bóg słońca.

² T. j. chett. *Teszup*, główne bóstwo chettyckie.

³ prowincja państwa Chatti.

⁴ Następują jeszcze dwa postanowienia co do bezkarności uchodźców, zwracanych sobie wzajemnie.

⁵ T. j. boga głównego Teszupa.

⁶ T. j. Szamasz.

⁷ Panował 1400—1356 przed Chr.

⁸ Panował 1380—1358 przed Chr.

⁹ Skrótowiec zam. Napchurija, przydomek Amenofisa IV.

Oby (też) Tobie dobrze się powodziło! Twoim [żonom], twoim dzieciom, twojemu domowi, twoim wojownikom, twoim rydwanom [i] wewnątrz kraju twego oby bardzo dobrze się powodziło.

Moich posłów, których do Twojego ojca wysyłałem i życzenie, które Twój ojciec wyraził, między nami dla powinowactwa wznówmy! O! królu, niczego nie odmawiałem, o czym wspominał ojciec Twój. O! królu, wszystko zaprawdę wykonałem, (również) wszelkie życzenie, jakie wyrażałem wobec Twojego ojca — ojciec Twój niczego nie odmawiał, wszystko zaprawdę dawał. Dlaczego, bracie mój, odmówiłeś [mi] przesyłek¹, które ojciec Twój posyłał, jak długo żył? Teraz wstąpiłeś, bracie mój, na tron ojca Twojego i taksamo jak ojciec Twój i ja podarunków między nami pragnęliśmy, tak i teraz ty i ja będziemy między sobą przyjaciółmi a życzenie, które wobec ojca Twojego wyraziłem, [niechaj] też bratu memu [nie będzie] lekkowaznem[?], między sobą... ustanówmy!

Wszelkiego życzenia, które wobec ojca Twego (wyrażałem), [ty br]acie mój nie odmawiaj. [Oto 2] obrazy ze złota, jedno [niech będzie stojące], jedno niech będzie siedzące i dwa obrazy niewiast [ze srebra] i jeden wielki kamień lazuruowy i dla... jej (bogini) wielkiego gannu niechaj brat mój [raczy przysłać]

...przesłałem... a jeśli brat mój [chce je dać], niechaj brat mój da je. [Jeżeli zaś] brat mój nie pragnie ich dać, wówczas ja zwrócę je memu bratu, skoro tylko moje wozy dla przewożenia płótna(?) będą gotowe. A cokolwiek Ty, bracie mój, zapragniesz, napisz, a ja ci przysię. Oto przesyłam ci jako podarunek dla ciebie 1 *bibru** ze srebra..., którego waga (wynosi) 5 min, 1 *bibru* ze srebra... (zwany) *puchilu**, którego waga (wynosi) 3 miny, 2 *gaggaru** ze srebra, których waga (wynosi) 10 min, 2 wielkie *nikiptu**.

4. List króla Chattuszila III do Kadaszman-Enlila, króla Babilonji².

J. Friedrich: *Aus dem hethit. Schrifttum 1. (AO 24, 3) str. 24.*

Chattuszil III, król Chatti, żali się przed młodym królem Babilonji Kadaszman-Enlilem, że z powodu intryg ministra tegoż Itti-Marduk-balatu pogorszyły się stosunki przyjaźni między obu państwami. W dalszym ciągu użala się Chattuszil na niedostarczanie posiłków we walce przeciw Egipcjowi a wreszcie podjudza króla do walki przeciw Assyryj.

Tak (mówi) Chattuszilisz, wielki król, władca Chatti: do Kadaszman-Enlila, brata mego, wielkiego króla, władcy (kraju) Karduniasz³, powiedz:

Mnie się dobrze wie dzie, mojej małżonce, moim synom, moim piechurom, moim jeźdźcom, [moim rydwanom] i we wnętrzu mego kraju dzieje się dobrze. Oby tobie się dobrze wiodło, twojemu domowi, twoim żonom, twoim synom, twoim piechurom, twoim jeźdźcom, twoim rydwanom, jako też we wnętrzu kraju twego niechaj się bardzo dobrze wie dzie!

Kiedy spowinowaciłem się z twoim ojcem i zostaliśmy dobrymi braćmi, nie zostaliśmy takimi na jeden dzień. Czyż nie spowinowaciliśmy się i nie pobrataliśmy na wieki, dla przeszłości?

¹ T. j. podarunków.

* Przedmioty nieznanego znaczenia.

² List pisany w języku semicko-babilońskim.

³ Nazwa (kassycka) Babilonji w tej epoce.

A myśmy naonczas między nami następująco uślanowili: «Jesteśmy (tylko) ludźmi; [jeśli więc (jeden z nas)] odejdziesz (drogą) przeznaczenia (swego), to niechaj ten, który przeżyje, zaopiekuje się tegoż synami. A skoro bogowie użyzyli mi [długiego życia] a twój ojciec odszedł (drogą) przeznaczenia, płakałem w myśl naszego braterstwa. [...] osużyłem swoje łzy i posłałem posłańca [...] i napisałem do znamienitych (kraju) Karduniasz naonczas [w ten sposób:] «Jeżeli [wy potomka] mego brata nie ochronicie w panowaniu, to będę wobec was wrogo usposobiony, (wówczas) przyjdę (i) będę podbijał (kraj) Karduniasz. A jeśli gdzieś jakiś wróg przeciw wam powstanie, albo jakaś rzecz wam źle pójdzie, (wówczas) napiszcie mi, a przyjdę dla waszej podpory».

A w onych czasach był mój brat¹ (jeszcze) mały i tablice² tobie (wcale) tak nie odczytywano. Obecnie już ci pisarze nie żyją, (ale) gdzie są te tablice? Czyż nie są one przechowane? Teraz niechaj owe tablice (przecież) tobie odczytają. Ja one słowa, jako słowa przyjazne do nich³ napisałem, jednak Itti-Marduk-balatu⁴, którego (nieśwety) bogowie żywotem prawie 3600 lat⁵ obdarzyli, którego usta nie zamykają się od nieprzyjaznych słów, zmartwił (moje serce) swojemi słowami, które napisał, a mianowicie: «Ty piszesz do nas nie po myśli braterstwa; jak niewolników uciskasz nas».⁶

Co następuje, (odpowiadam na to) memu bratu: Co (to znaczy), że ja ich uciskałem jak niewolników moich? Czy uciskali kiedykolwiek ludzie z Karduniasz ludzi z Chatti? (A) gdzie ludzie z Chatti uciskali kiedyś ludzi z Karduniasz? Napisałem do nich jako słowa przyjazne, następująco: «Potomka mego brata Kadaszman-Turgu⁷, niechaj ochraniają». A (teraz) napisał Itti-Marduk-balatu takie oto słowa. Jakież złe słowa napisałem ja do nich, że Itti-Marduk-balatu coś takiego napisał? Że do nich wtedy, co następuje, napisałem: «nie ochraniajcie syna waszego pana w władztwie!», gdzież (to stoi?). (Albo:) «Gdy wróg jakiś się przeciw wam podniesie, nie przyjdę wam z pomocą?»⁸ Jednak ja nie wzięłem sobie do serca jednego słowa Itti-Marduk-balatu; w owych czasach był (jeszcze) mój brat małym a Itti-Marduk-balatu jest złym człowiekiem i mówi według swego widzi mi się, jakżeż więc ja mam przyjąć słowo jego?

Co następuje, (piszę dalej) do mego brata: że mój brat tak napisał: «że ja zatrzymałem moich wysłanników, (stało się to)⁹ ponieważ ci Achlamu¹⁰ są wrogo usposobieni, (dlatego) zatrzymuję swoich posłańców». Co (to jest) za słowo, że ty, mój bracie, przez Achlamu zatrzymałeś swoich posłów? Czyż twoje królestwo «mój bracie, jest (takie) małe?»¹¹

Ale może (?) Itti-Marduk-balatu, źle mówi przed moim bratem, i mój brat dlatego zatrzymał posłów. W krainie mego brata jest prze-

¹ Adresat Kadaszman-Enlil. ² T. j. listów pisanych na tabliczkach glinianych. ³ T. j. do książąt babilońskich. ⁴ Minister króla.

⁵ Okrągła cyfra przesadna dla oznaczenia przedłużonego życia t. j. 60×60 lat.

⁶ T. zn. rozkazujesz nam jakby niewolnikom swoim.

⁷ Ojca Kadaszman-Enlila.

⁸ T. j. gdzież to napisane?

⁹ Wynika stąd, że przedtem obaj władcy często do siebie wzajem wysyłali poselstwa.

¹⁰ Szczepy koczownicze aramejskie na pograniczu stepowym Babilonii.

¹¹ T. zn. czy nie mogłeś ich inną drogą wysłać, gdzie szczepy te nie koczują?

cież więcej koni niż słomy, czyż może mam tu dla twego wysłannika przygotować tysiąc rydwanów i tak pozwolisz mu udać się do miasta Duddul? ¹ Czy wówczas będzie jeszcze w tem ręka Achlamu? ² A gdy mój brat tak rzeknie: «Król Asyrii nie pozwoli [przejść] mojemu posłowi przez swój kraj, król Asyrii z wojskiem i rydwanami [wyruszy...]». Kimże jest król Asyrii, że mógłby zatrzymać twego posła?...

[A następnie (piszę dalej) do mego brata odnośnie do posłańca króla Egiptu, o którym mój brat pisał [odnośnie do tego posła] egipskiego, donoszę teraz mojemu bratu: [Kiedy twój ojciec] i ja spowinowaciliśmy się i staliśmy się braćmi, [rzekł twój ojciec] jak następuje: «Jesteśmy braćmi, to znaczy: ze wspólnym wrogiem (chcemy być) we wrogich a względem wspólnych przyjaciół w przyjacielskich stosunkach». A kiedy król Egiptu [i ja wzajemnie] gniewaliśmy się, napisałem do ojca twego Kadaszman-Turgu: [«Król Egiptu stał się] moim wrogiem», i wówczas napisał twój ojciec: [«Skoro twoje wojska] wyruszą przeciw Egiptowi, pragnę i ja z tobą wyruszyć. [Ja sam pragnę z tobą] wyruszyć. Obóz i rydwany, wiele ich posiadam, [gotowe] są do wymarszu». [A teraz, mój bracie, spytaj się, twoich dostojników, a ci, niechaj ci odpowiedzą. (Tutaj następuje wielka luka).³

Następnie (piszę dalej) do mego brata: Słyszałem, że brat urósł już na mężczyznę i udaje się na polowanie. [Cieszę się] bardzo, że (bóg) Teszup wywyższył imię brata mego, Kadaszman-Turgu ⁴. [Teraz mówię do mego brata]: Idź i spustosz kraj nieprzyjaciela ⁵, i chciałbym usłyszeć [że mój brat zniszczył] kraj wroga. Następnie (piszę dalej) do mego brata: «Król, który złożył broń i (bezczyinnie) siedzi] [mówiono o moim bracie], od tej chwili niechaj więcej tego o nim nie mówią [.../ mój bracie, nie siedź (niezczyinnie), ruszaj przeciw krajowi wroga i bij wroga! i [wiedz bowiem że] wyruszasz przeciwko krajowi, który ty pod względem liczebności 3-4 krotnie przewyższasz.

(Koniec listu uszkodzony).

5. List królowej Egiptu do królowej Chatti.

J. Friedrich: *Hethit. Schrifttum 1.* (AO 24, 3, str. 23.)

Królowa Egiptu, Naptera, małżonka Ramsesa II, składa królowej Chatti, Putuchepa, małżonce Chattuszila III życzenia z powodu szczęśliwego zawarcia pokoju między Egiptem a państwem Chatti. List pisany pismem klinowem a w języku semicko-babilońskim.

Tak (rzecze) Naptera, wielka królowa Egiptu, do Putuchepy, wielkiej królowej Chatti, siostry ⁶ mojej, powiedz ⁷:

¹ Miasto graniczne między Chatti a Babilonją, dziś Hit nad Eufratem.

² T. zn. czy nie mogłeś im dać ochrony wojskowej na drodze?

³ Cały poprzedni ustęp odnosi się widocznie do traktatu pokojowego między Chattuszilem a Ramsesem II, którym Kadaszman-Enlil czuł się w swych interesach politycznych dotkniętym.

⁴ T. j. przez to, że dał mu tak dzielnego syna.

⁵ Nieprzyjacielem tym niewątpliwie była Assyria, która w owym czasie rywalizuje skutecznie z osłabioną Babilonją na terenie przedniej Azji. Chattuszil podstępnie podburza Babilon przeciw Assurowi, by obydwa państwa osłabić pośrednio, a z tego jako *tertius gaudens* ciągnąć korzyści.

⁶ Królowe wzajemnie tytułują się «siostra» tak, jak królowie «brat».

⁷ Słowo «powiedz» odnosi się do posłańca, który list wręcza osobiście.

Mnie, siostrze twojej, dobrze się wie dzie, w moim kraju dobrze się dzieje. Tobie, moja siostrze, oby się dobrze wiodło, w twoim kraju oby dobrze się działo! Patrz, doszło mnie, że ty, siostrze moja, napisałaś do mnie, aby się dowiedzieć o mojem powodzeniu¹. I piszesz do mnie o stosunku pięknego pokoju i o stosunku pięknego braterstwa, w jakim (się znajduję) potężny władca, król Egiptu, z potężnym władcą, królem Chatti.

Bogowie Re (bóg słońca) i Teszup (bóg grzmotów), oby głowę twoją wysoko dzierżyli², a Re (bóg słońca) oby pozwolił zajaśnieć pokojowi i raczył użyzyć wiecznej trwałości pięknemu braterstwu wielkiego władcy, króla Egiptu, ze swoim bratem, wielkim władcą, królem Chatti. A ja jestem zaprzyjaźniona i braterstwem związana z [moją siostrą, wielką królową] teraz [i na wieki].

(Dalszy ciąg listu uszkodzony).

III.

PAMIĘTNIKI HISTORYCZNE.

6. Pamiętniki króla Chatti, Chattuszila III³.

Po śmierci ojca swego Murszila II wstąpił na tron brat Chattuszila Muwatall, on sam zaś został namiestnikiem pewnej prowincji i na tem stanowisku zdobył sobie w ciągu lat szczególne zaufanie króla przez walki zwycięskie z sąsiednimi wrogimi plemionami, brał też udział we walkach z Ramsesem II, królem Egiptu. Po śmierci swego brata osadził Ch. na tronie — sprawując sam rządy regencyjne — jego (młotelnego) syna Urchi-Teszupasz, który go jednak podejrzewał o aspiracje do tronu i pozbawił go zaszczytów i godności. Przez siedem lat poddawał się Ch., później jednak zbuntował się przeciw niemu i po dłuższych walkach pokonał go i wypędził go z kraju, poczem sam objął panowanie. Wszyscy królowie równorzędni posyłałi mu dary, lennicy mu hołdowali, dawni wrogowie zawarli z nim układy pokojowe.

Przez całe życie i jego przygody niebezpieczne stała u boku Chattuszila — to jest tendencja pamiętników — bogini Isztar, opieką swoją i patronatem go osłaniając, aż go do zwycięskiego celu doprowadziła. To też wzywa przy końcu do szczególnego kultu tej bogini.

Pamiętniki te, w kilku egzemplarzach przechowane, stanowią najstarszy dokument autobiograficzny w literaturze powszechnej.

Tekst: Albrecht Götz, *Hattušiliš. Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexen (Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft. 1924, 3 (29. Jahrgang) str. 5—51.*

1. Tak mówi Tabarnasz⁴ Chattuszil, wielki król, król kraju Chatti, syn Murszila, wielkiego króla, króla kraju Chatti, wnuk Szuppiluliuma, wielkiego króla, króla kraju Chatti, potomek Chattuszila, króla Kuszsar.

2. (Bogini) Isztar moc rządzenia chcę głosić a niechaj każdy o tem słyzy. A w przyszłości niechaj między bóstwami Mojego Słońca⁵,

¹ Naptera odpisuje na list królowej Chatti, która ją widocznie zawiadomiła o zawarciu pokoju.

² T. zn. oby ci byli życzliwi.

³ Chronologja: Murszil II 1355—1330, Muwatall 1329—1290, Chattuszil III 1289—1256 (?).

⁴ Tytuł królów chettyckich.

⁵ T. j. mojego majestatu.

syna, wnuka, potomka Mojego Słońca dla (*bogini*) Isztar cześć będzie (*szczególna*).

3. Mój ojciec Murszil zrodził nas 4 dzieci: Chalpaszulup, Muwattal, Chattuszil i Dingir-mesz-ir, córkę. A z pośród nich wszystkich ja byłem najmłodszym dzieckiem. I jak długo jeszcze byłem młody, byłem.... A Isztar, pani moja posłała do Murszila, ojca mojego, z powodu snu Muwattala, brata mojego (*mówiąc*): «Dla Chattuszila lata (*życia*) mają się ku końcowi. Nie jest on zdrowy, oddaj go mnie, niechaj mi będzie kapłanem, a wówczas będzie zdrow». I wziął mnie, młodego, ojciec mój i oddał mnie bogini w służbę i składałem bogini libacje, służbę kapłańską pełniąc. Tak tedy doznawałem dobrodziejstwa z ręki Isztar, pani mojej, i wzięła mnie Isztar, pani moja, za rękę i przeznaczeniem mojem kierowała.

4. Kiedy zaś ojciec mój Murszil stał się bogiem¹, wstąpił brat mój Muwattal na tron ojca swego, ja zaś zostałem w obliczu mojego brata naczelnikiem obozu wojennego. Ponadto ustanowił mnie brat mój ministrem Me-Sze-Di², także krainę górną oddał mi w zarząd i objąłem krainę górną w moją moc. Przedemną zaś dzierżył władzę nad nią Sin-U-asz, syn Zidasza. A ponieważ Isztar, pani moja, darzyła mnie łaską a brat mój Muwattal dobrze się ze mną obchodził, kiedy ludzie tedy widzieli życzliwość dla mnie (*ze strony*) Isztar, pani mojej, i dobroć brata mojego, zazdrościli mi. A Sin-U-asz, syn Zidasza a potem także inni ludzie nastawiali na mnie sidła i byli mi wrody. I rzucano na mnie oszczerstwa. A brat mój Muwattal wytoczył śledztwo przeciwko mnie. Isztar jednak, pani moja, objawiła mi się we śnie i tak rzekła do mnie we śnie: «Ja cię bóstwu poruczę, nie bój się». Tak tedy dzięki bogini zostałem oczyszczony. I ponieważ bogini, pani moja, ujęła mnie za rękę, nie oddała mnie nigdy na łaskę wrogięgo bóstwa, ani wrogięgo sądu. Nigdy też nie pokonała mnie broń nieprzyjaciela. Isztar, pani moja, ocalała mnie zawsze przy każdej sposobności; kiedy mi się kiedykolwiek źle powodziło, widziałem właśnie w chorobie wyraźnie moc rządzenia bogini.

(W dalszym ciągu opowiada m. i. o walkach, które toczyć musiał z bratankiem swoim Urchi-Teszup, którego on na tronie osadził, a który podejrzewając Chattuszila o aspiracje do tronu, pozbawił go piastowanych godności, i rozpoczął z nim walkę bezskuteczną).

Kol. IV. 12. Ponieważ jednak Isztar, pani moja, już przedtem mi władzę królewską przyrzekła, objawiła się w owym właśnie czasie Isztar, pani moja, małżonce mojej we śnie: «Przed twoim mężem ja (*z pomocą*) kroczyć będę i cały (*kraj*) Chattuszasz³ zwróci się ku stronie twego małżonka. Ponieważ go wysoko ceniałam, nigdy nie oddawałam go wrogiemu sądowi, ani wrogiemu bóstwu, w żadnym czasie. Także teraz wywyższę go i wprowadzę go w służbę kapłańską bogini słońca z (*miasta*) Arinnasz. Także ty ufaj mnie, (*bogini*) Isztar». Isztar też, pani moja, troszczyła się o mnie i jak przepowiedziała, tak też

¹ T. zn. kiedy umarł.

² Godność bliżej nieznana.

³ Chettyckie brzmienie kraju Chatti, taksamo i stolicy państwa.

było. I okazała też Isztar, pani moja, moc rządzenia swego także w tej sprawie w wielkiej mierze. A wszystkim patrycjuszom, których Urchi-Teszup kiedykolwiek wygnał, objawiła się Isztar, pani moja, do orszaku mojego zostali wezwani (*słowami*): «Kraje Chatti wszystkie zwróciłam ja, Isztar, Chattuszilowi z powrotem». I tak doznałem przeznaczenia (*bogini*) Isztar także w tem w wielkiej mierze. Nie wypuściwszy Urchi-Teszupa nigdzie, zamknęła go w Szamuchasz jak świnie w chlewie. Ludziska zaś z Gaszgasz, którzy byli mi (*przedtem*) wrogami, wrócili do mnie, także cały (*kraj*) Chattuszasz wrócił do mnie. Z respektu dla mojego brata zawsze, nic złego mu¹ nie zrobiłem i wyruszyłem z Szamuchasz wraz z Urchi-Teszupem i prowadziłem go jak jeńca ze sobą. I dałem mu w (*krainie*) Nuchaszsze miasta warowne i przebywał w nich... Isztar zaś, pani moja, ustawicznie przychodziła do mnie.

13. I byłem księciem i zostałem Wielko-Me. Sze. di², ja zaś Wielko-Me. Sze. Di, zostałem królem *provincji* Chakpisszszasz, ja zaś król Chakpisz zostałem potem wielkim królem³. Następnie wydała mi Isztar, pani moja, moich zazdrośników, wrogów i przeciwników w ręce. Jedni zginęli od broni, inni umarli w dniu (*przeznaczenia*) swoim, wszystkich zgola się pozbyłem. A Isztar, pani moja, obdarzyła mnie też władzą królewską w kraju Chatti i zostałem wielkim królem. I mnie, syna królewskiego, przyjęła (*w łasce*) i była mi Isztar, pani moja, życzliwą (*także*) podczas mojej władzy królewskiej. A ci, co byli w dobrych stosunkach z królami, poprzednikami moimi, nawiązali też ze mną dobre stosunki. Także posłów wyprawiali odtąd do mnie, także podarunki przysyłali odtąd do mnie. (*Takich*) podarunków zaś, jakie mnie przysyłali, nie posyłali żadnemu z praojców i ojców moich. A gdzie był król, który musiał mi hołdować, składał mi hołd, kto zaś był wrogiem, tego pokonałem. Krajom Chatti zaś przysparzałem ziemstwo za ziemstwem. A nawet ci, którzy przed obliczem moich ojców i praojców byli wrogami, ze mną żyli zgodliwie... Ja zaś darowałem (*bogini*) Isztar, pani mojej, dom Sin-Du-asza⁴ i zwolniłem go (*od podatków?*) i dałem go (*jej*). Co oddawna w nim było, darowałem jej, także co sam posiadałem, darowałem jej... Isztar jest boginią moją i dla niej jako dla Isztar... składać będę libacje... Także dom..., który budowałem, darowałem bogini. Także syna mojego Dudchalijasza oddałem w jej służbę, dom (*bogini*) Isztar obejmie syn mój Dudchalijas. I (*jak*) ja byłem sługą bogini, tak niechaj i on będzie sługą bogini. Ponieważ zaś dałem bogini dom, to niech każdy... wykona.

14. Kto zaś w przyszłości pozbawi potomstwo Chattuszila i Puduchepasz⁵ służby (*na cześć*) Isztar, (*kto*) pożąda... domu, mienia, sprzętów i składu (*bogini*) Isztar z Szamuchasz, ten przed sądem odpowiadać będzie wobec (*bogini*) Isztar z Szamuchasz. Z dóbr (*jej*) nikt daniny pobierać nie będzie.

¹ T. zn. bratankowi Urchi-Teszupowi.

² Tytuł wyższej godności bliżej nieznaney.

³ Na szczeblach piastowanych godności doszedł do najwyższej władzy królewskiej.

⁴ Dawnego przeciwnika swego.

⁵ Małżonka Chattuszila.

15. A kto w przyszłości, czy syn, czy wnuk, czy potomek, po (śmierci) Chattuszila i Puduchepasz obejmie rządy, niech między bóstwami (*bogini*) Isztar z Szamuchasz będzie (*szczególным*) czcicielem.

IV

ZABYTKI KULTURY.

7. Modlitwa o wyleczenie z choroby.

Friedrich, Aus dem hethitischen Schrifttum, 2. Heft (All. Orient XXV 2), 19.

Gaszszulijawjasz, córka Chattuszila III, błaga boga Lelwannisz z miasta Szamucha o wyleczenie z choroby. Imieniem chorej modlitwę zanosi jej matka(?), która składa przed bóstwem obraz kobiety, mającej zaślepcco ściągnąć na siebie gniew boga zamiast na chorą córkę.

Jeśli ty, o boże, panie mój, u mojej (*najstarszej córki?*) czegoś... złego się doszukujesz, to patrz, oto przysyłam ci obraz (?) ozdobny, jest on przy mnie, piękny, czysty jest on, jasny jest on, ponadto wszelką (*ozdobą*) wyposażony. Spójrzj tedy, o boże, na ten (*obraz*) i przed bogiem, panem moim, niech niewiasta ta będzie obecną¹. Ku najstarszej córce zaś dobrotliwie skłoń się znowu, wylecz ją z tej choroby, usuń od niej tę chorobę i niech znowu wyzdrowieje! A w przyszłości przychodzić będzie najstarsza córka i będzie ciebie, o boże, zawsze wysławiała, także imię twoje, boga, będzie bezustannie głosiła.

Wówczas, kiedy ciebie, o boże Lelwannisz, w mieście Szamucha, Gaszszulijawjasz, służebnica twoja, we śnie widziała, w owych dniach nie złożyła tobie, o boże, ofiary Gaszszulijawjasz, służebnica twoja². A teraz, oto, Gaszszulijawjasz, służebnica twoja cierpi ponownie i choroba nią owładnęła. A wtedy owa rzecz³ na sercu jej zaciążyła i zaciągnięto wyroczeni u bogów i od bogów też [*odpowiedź nadeszła?*]. I oto, patrz, Gaszszulijawjasz [*służebnica twoja*] przesłała ci, o boże, dla (*oddalenia*) choroby jej obrazy... ubrane w szaty i... które na głowę są złożone.

(*Tutaj następuje luka*)

...Patrz, twojej boskości przysłała [*Gaszszulja*]/wjasz, służebnica twoja, tę niewiastę... w szaty przybraną i jako [*obra*]/z swój. A jeżeli Ty, o boże, w czemkolwiek [*jestes uniesiony gniewem?*], to niechaj ta niewiasta staje na jej miejscu⁴. Ty zaś, boże, panie mój, oddal znowu chorobę od Gaszszuljajawjasz!

Tymczasem jednak przysłała dla twojej boskości Gaszszuljajawjasz, służebnica twoja, wraz z krową tustą i tustą owcą, chleb, piwo i wino. Przyjm tedy życzliwie, o boże, także tę ofiarę, zwróć się znowu, o boże, dobrotliwie ku Gaszszuljajawjasz, wylecz ją z tej choroby, usuń ją od niej i niech znowu wyzdrowieje. (*Wówczas*) przychodzić będzie Gaszszuljajawjasz i w przyszłości będzie cię, o boże, zawsze wysławiała i także imię twoje, boga, bezustannie głosiła.

¹ T. zn. niech bóstwo swój wzrok gniewliwy na tę niewiastę *in effigie* kieruje.

² To zaniedbanie mimo wezwania bóstwa we śnie ściągnęło jego gniew.

³ t. j. grzech niezłożenia ofiary.

⁴ To zn. niech chorą zastąpi i ściągnie gniew w jej miejsce na siebie.

8. Zaprzysiężenie wojska na wierność dla króla.

J. Friedrich, *Aus dem hethit. Schrifttum* 2 (AO 25, 2) str. 17.

Wykonywając szereg czynności symbolicznych, kapłan przy każdej z nich wypowiada formułę przekleństwa przeciw wiarołomnym żołnierzom.

Potem wkłada¹ wosk i tłuszcz owczy w ich² ręce, następnie wrzuca je w płomień i mówi: «Tak jak ten wosk się płaszczy (?), jak tłuszcz owczy się rozplywa (?), tak niechaj i ten, który przysięgi złamie [i przeciw królowi kraju] Chatti zdradę(?) popełni, jak [wosk] się rozplaszczy (?), jak [tłuszcz owczy] niech się rozplynie». (?) Tamci³ odpowiadają: «Tak niech się stanie!»

[Następnie] wkłada cięciwę i sól w ich rękę i rzuca je w płomień (?) i mówi tak: «Tak jak ta cięciwa na ognisku pęka (?), jak zaś sól na ognisku się rozpryska, tak niechaj tego, który te przysięgi złamie i [przeciw królowi] kraju Chatti zdradę(?) popełni i przeciw krajowi Chatti wrogo oczy zwróci, te przysięgi⁴ uchwycą i niech pęknie jak cięciwa i jak sól się rozprysnie. A jak sól nie ma nasienia, tak niech owemu mężowi jego imię, jego potomstwo, jego dom, jego bydło, jego owce będą wytepiione».

Następnie wkłada im krupki (?) i słód (?) w rękę... i przemawia do nich tak: «Tak jak ten słód kamieniem młyńskim się miele i wodą go się przemiesza i pali się i miazdzy, tak niechaj i tego, który te przysięgi złamie i przeciw królowi [lub] królowej, przeciw książętom [lub] przeciw krajowi Chatti zło czynić będzie, te przysięgi uchwycą i jego siłę(?) tak samo rozmiela... i tak samo rozmiadzą i niech złowrogą śmiercią zginie. Tamci zaś odrzekną: «Tak niechaj się stanie!»

Jak zaś owe krupki(?) nie posiadają siły płodzenia i nie można ich włożyć w glebę [ani] w nasiona zamienić, ani też z nich chleba się wyrabia, [tylko] się je w dom kamieni młyńskich wkłada, tak niechaj i temu, który te przysięgi złamie i przeciw królowi [lub] królowej [lub] przeciw książętom zło czynić będzie, przysięgi jego przyszłość zniszczą. Niechaj jego żony nie rodzą ani synów ani córek, na łanach zaś... i na niwach niechaj ziola(?) nie rosną(?), jego bydło i jego owce zaś niechaj byczków i kozłów nie rodzą».

Następnie przyniosą szaty kobiece, wrzecziono i lustro(?) i skruszą strzałę(?) i przemówisz⁵ tak do nich: «To nie są szaty kobiet⁶ i trzymamy je [tylko] dla zaprzysiężenia. Kto te przysięgi złamie i przeciw królowi [lub] królowej [lub] książętom zło czynić będzie, niechaj te przysięgi z mężczyzny zrobią kobietę, jego wojska niechaj zamieniają w kobiety i niech je przyrodzieją jako kobiety i niech im nałożą turbany (kobięcy)(?). Łuki, strzały(?) i miecze w ich rękach niech skruszą i niechaj im włożą w rękę wrzecziono i lustro(?)».

Następnie przeprowadzi się przed nimi (żołnierzami) ślepa i głuchego. I przemówisz do nich tak: «Oto ta jest ślepa a ten jest głuchy. A kto przeciw królowi (lub) królowej zło czyni, tego niechaj przysięgi

¹ T. j. kapłan. ² T. j. żołnierz.

³ T. j. żołnierze.

⁴ Przysięgi jako bóstwa uosobione.

⁵ Słowo odnosi się do kapłana.

⁶ T. zn. to są tylko symbole.

uchwyć i niechaj go zr[obią ślepym?]. I niech go jak ślepego... i jak głuchego niech go... i niechaj jego, mężczyznę wraz z żonami... zniszczą».

Następnie postawisz przed nimi piec¹ i pług, wózek (*i*) rydwan wojenny zaś postawisz przed piecem. I rozłamie się go i on (*kapłan*) tak przemówi: «Kto złamie te przysięgi, te muniechaj bóg grzmotów złamie pług. Jak zaś z pieca trawa (?) nie wyrasta, tak niechaj z pola jego nie wy[rośnie] ni proso ni żyto, niech chwasty (*tylko*) wyrastają».

Następnie wlewa (?) wodę w ogień i mówi do nich tak: «Tak jak ten płonący ogień zagasł, tak niechaj tego, co te przysięgi złamie, te przysięgi uchwyć. Następnie niechaj jego życie, jego moc młodzieńcza, jego dobrobyt (?) w przyszłości wraz z żonami i synami tak samo zagasną. A bogowie przysięgi niechaj go złowrogo przeklną i niechaj jemu lany dla jego stajni bydła i dla... zagrody owczej i jego... się nie udają, z pola jego niechaj... ziolo nie wyrasta!».

9. Kłątwa na miasto zdobyte.

Przy równoczesnym wykonywaniu przez kapłanów odpowiednich obrzędów, rzuca król kłatwę na zdobyte miasto nieprzyjacielskie.

J. Friedrich: Hethit. Schrifttum 2. (AO 25, 2) str. 22.

Oto wam, bóstwom miasta nieprzyjacielskiego postawiłem... naczynie z piwem, także stoły ozdobione po lewej stronie ustawiłem. A ścieżki² wyłożyłem wam białym okryciem, czerwonym okryciem i niebieskim okryciem. Niechaj tedy te okrycia będą wam jako ścieżki, na nich wędrujcie i zwracajcie się znowu łaskawie ku królowi, udawajcie się wszakże znowu do kraju waszego.

(*W dalszym ciągu opisane były ceremonje rytualne. Następnie wygłasza król, przybrany w szaty królewskie, słowa kłątwy:*)

To miasto było mi wrogiem (?). Wezwałem tedy boga grzmotów, pana mego: «Niechaj bóg grzmotów, pan mój, spełni moje życzenie i ziści moje pragnienie!» I wydał mi je (*miasto*) i zburzyłem je.

Wówczas oczyściłem je i jak długo niebo, ziemia i człowiek (*istnieć będą*), niechaj w przyszłości nikt go nie zamieszka. To miasto nieprzyjacielskie wraz z łanami polnemi, stepami, winnicami i... [*oddalem?*] bogu grzmotów, panu mojemu. O boże grzmotów, panie mój, twoje byki Szerisz i Churrisz³ niech pastwisko [*tam mają*], Szerisz i Churrisz niech ustawicznie je spaszą. Kto zaś w niem zamieszka i bykom boga grzmotów, Szeriszowi i Churriszowi, pastwisko zabierze, ten boga grzmotów, pana mego, za przeciwnika mieć będzie. A jeżeli jakikolwiek człowiek w tem mieście nieprzyjacielskiem zamieszka a choćby to tylko miał być 1 dom albo 2 domy albo jeżeli [*usadowi się*] w niem jakakolwiek piechota lub wojownicy na rydwanach, to niechaj pan mój zburzy 1 dom [*albo 2 do*]my albo piechotę [*i wojowników na rydwanach zgładzi?*].

(*Dalszy ciąg odtamany*).

¹ Mały przenośny piec z gliny.

² T.j. po których odbywa się procesja z wizerunkami bóstw, wracających do kraju ojczystego, skąd zostały dawniej przez nieprzyjaciela zagrabione.

³ Symbole boga Teczupa, boga grzmotów.

10. Kodeks prawa chettyckiego.

Obok babilońskiego kodeksu Chammurapiego i pomnika prawa staro-assyryjskiego¹ zajmuje prawodawstwo chettyckie, którego redakcja przypada najpóźniej na XIV (a może XV) wiek przed Chr., doniosłe samodzielne stanowisko jako ogniwo w rozwoju prawa przedniej Azji i stoi w pewnym związku historycznym także z prawem mozzeszowem.

Zbiór nasz obejmuje dwie tablice, z których każda mieści w sobie około stu paragrafów. Na treść jego składa się prawo cywilne rodzinne i o zobowiązaniach, przyczem obszerne miejsce zajmują taryfy najmu robotników, zwierząt i narzędzi; dalej prawo karne ogólne jak morderstwo, zabójstwo, kradzież, włamanie, sprzeniewierzenie, podpalenie i. i.) i prawo publiczno-państwowe (lenna i daniny państwowe), wreszcie także prawo sakralne (ofiary z okazji zasiewu, żniw i poświęcenia granic polnych).

Szczególnym rysem znamionnym tego prawozbioru jest, że przy niektórych normach rozróżnia między prawem dawniejszem a «obecnem», przyczem nowe prawo okazuje większą łagodność w karnych postanowieniach.

Tekst wydany w oryginalne, transkrypcji i tłumaczeniu w dziele: *F. Hrozný: Code hittite provenant de l'Asie Mineure (vers 1350 avant J. C.)*, Paris, Geuthner 1922. W tłumaczeniu niemieckim: *H. Zimmern — J. Friedrich: Hethitische Gesetze aus dem Staatsarchiv von Boghazköi (um 1300 v. Chr.)*, *Der Alte Orient* 23, 2 i 24, 3, str. 27

I Tablica.

§ 1. [Jeżeli mężczyzną] albo kobietę ktoś z (powodu) gniewu zabije, [to musi go kazać zab]rać² i 4 osoby (wy)dać³ — bądźto mężczyzn, bądźto kobiety...

§ 2. [Jeżeli niewolnika] albo niewolnicę ktoś z gniewu zabije, to musi go kazać zabrać i 2 osoby (wy)dać — bądźto mężczyzn, bądźto kobiety...

§ 3. [Jeżeli] ktoś osobę wolną albo kobietę powali, a ona umrze, (jeżeli tylko) jego ręka [złocz]yniła⁴, to musi ją (osobę zabita) kazać zabrać, także 2 osoby wyda...

§ 4. Jeżeli ktoś niewolnika albo niewolnicę powali, a on(a) umrze, (jeżeli tylko) ręka jego złoczylniła, to musi ją (zabita) kazać zabrać, także dwie osoby wyda...

§ 7. Jeżeli ktoś osobę wolną zrani albo jej zęby wybije, to dawniej musiał 1 minę srebra zapłacić, teraz ma (tylko) 20 szekli srebra zapłacić⁵...

§ 8. Jeżeli ktoś niewolnika albo niewolnicę zrani albo zęby wybije, 10 szekli zapłacić...

§ 9. Jeżeli ktoś uderzy drugiego w głowę, to dawniej musiał 6 szekli srebra zapłacić (a mianowicie) otrzymał zraniony 3 szekle, dla pałacu⁶ zaś brano 3 szekle. Teraz zaś król zniósł (grzywnę) na rzecz pałacu, zraniony (tylko) przyjmie 3 szekle.

§ 10. Jeżeli ktoś człowieka zrani i dotkliwie go pobije, to musi

¹ Por. Teksty źródłowe, zeszyt 2: (Schorr, *Babilonja i Assyryja*.)

² T. j. ponieść kosztu transportu i pochowania zabitego.

³ T. j. członków swej rodziny na robociznę dla rodziny zabitego.

⁴ T. zn. jeżeli nie z rozmysłu, tylko nieopatrznie uderzył.

⁵ Różnica między sankcją dawnego a późniejszego prawa polega widocznie na reformie prawa.

⁶ T. zn. na rzecz skarbu królewskiego.

go [dać wyleczyć?], na jego miejsce zaś wyda człowieka i (*ten*) pracuje tak długo w jego¹ domu, aż wyzdrowieje. Gdy zaś wyzdrowieje, zapłaci mu 6 szekli srebra, także koszty leczenia tamten poniesie.

§ 22. Jeżeli niewolnik zbiegnie, a ktoś go z powrotem sprowadzi, musi mu², jeżeli w pobliżu go schwyta, obuwić dać. Jeżeli z tej strony rzeki³, musi mu dać 2 szekle srebra, jeżeli z tamtej strony rzeki, musi mu dać 3 szekle srebra.

§ 23. Jeżeli niewolnik zbiegnie i uda się do kraju Luija, musi temu który go przyprowadzi, uiścić 6 szekli srebra. Jeżeli zaś zbiegnie i uda się do kraju nieprzyjacielskiego, może ten, który go z powrotem sprowadzi, sam zabrać go do siebie.

§ 49. Człowiek z (*kasty*) Chippara⁴ musi robociznę wykonywać. Z człowiekiem z (*kasty*) Chippara nikt nie może układu(?) zawierać, ani syna jego, pola, winnicy jego nikt nie może nabywać. Kto z człowiekiem z (*kasty*) Chippara układ zawiera, musi od układu odstąpić, człowiek z (*kasty*) Chippara musi to, co sprzedał, odebrać.

§ 64. Jeżeli ktoś wołu roboczego ukradnie, musiał dawniej 15 wołów zwrócić; teraz ma (*tylko*) 10 wołów dać (*a mianowicie*) musi dać 3 dwuletnie woły, 3 jednoroczne, woły 4 poniżej jednego roku.

§ 73. Jeżeli bydło na czyjś polu zginie, musi właściciel pola 2 sztuki bydła dać...

§ 74. Jeżeli ktoś przywłaszczy sobie zaginione bydło, wówczas taki (*uchodzi*) także za złodzieja.

§ 76. Jeżeli ktoś zaprzęgnie⁵ wołu, konia, muła albo osła a zginie albo wilk go pożre albo skądinąd zejdzie, to musi⁶ mu należycie (*stratę*) powetować! Jeżeli zaś powie: «Z (*zrzędzenia*) boga zginęło», to musi na to złożyć przysięgę.

§ 80. Jeżeli bydło schodzi na pola (*obce*), to może właściciel pola je zabrać i przez dzień zaprzęgnąć. Gdy zaś gwiazdy się zjawia, musi je właścicielowi zwrócić.

§ 81. Jeśli ktoś owcę wyda wilkowi (*na żer*), właściciel jej zabierze mięso, on sam zaś może zabrać skórę⁷.

§ 99. Jeżeli człowiek wolny dom podpali, to musi dom na nowo odbudować, cokolwiek zaś w domu wewnątrz zginie, czy to człowiek czy bydło czy [*ow*]ca... za to nie musi odszkodowania uiścić.

§ 100. Jeżeli niewolnik dom podpali, obetnie się, nawet gdy jego pan szkodę powetuje, niewolnikowi nos jego i uszy jego i zwróci się go jego panu. Jeżeli zaś tamten szkody nie powetuje, to spada to na niego samego (*niewolnika*).

II Tablica.

§ 6. Jeżeli ktoś spowoduje pożar na swoim polu i przerzuci go na pole sąsiada i (*to*) pole podpali, wówczas ten, co je podpalił, musi

¹ T. j. pobitego.

² T. j. właściciel znalazcy jako nagrodę.

³ Prawdopodobnie rzeki Halys.

⁴ Może mowa tutaj o niewolnikach państwowych, rekrutujących się z podbitej ludności, podobnie jak Heloci w Grecji.

⁵ Chodzi tu o wypożyczone do pracy zwierzę domowe.

⁶ T. j. wypożyczający właścicielowi.

⁷ T. j. oprócz piątego powetowania szkody.

przyjąć pole podpalone a (*wzamian*) musi właścicielowi pola dobre pole dać, także musi je (*na nowo*) zaorać!¹

§ 7. Jeżeli ktoś... owce swoje popędzi do winnicy i one (*w niej*) zrywają (*gałęzie*); jeżeli to sąsiednia, to musi za 1 Kan zapłacić 10 szekli srebra, jeżeli zaś..., musi zapłacić (*tylko*) 5 szekli srebra.

§ 35. Jeżeli ktoś w domu albo w mieście [*albo w ogro*]/dzie albo [*na po*]/lu rów [*kopie*]/... a inny przechodzi [*i przez to*] się zrani, a on go zaskarży, wówczas ten, co zranienie spowodował, zapłaci 1 minę srebra,... rowu zaś oskarżyciel zabierze.

§ 57. Jeżeli ktoś wolną osobę w roku głodu (?) przy życiu utrzyma, to musi za to odszkodowanie uiścić², a jeżeli to niewolnik, to musi 10 szekli srebra zapłacić.

§ 58. Jeżeli ktoś sąd króla wyszydzi, dom jego w gruzy zamieniony będzie; jeżeli ktoś sąd «jaśnie wielmożnego» wyszydzi, głowę mu zetną. Jeżeli niewolnik z panem swoim się równa, do «garnca» wstąpi!²

§ 59. Jeżeli z pośród ludzi, którzy się kłócą między sobą, (*jeden*) umrze, musi on (*zabójca*) 1 osobę⁴ wydać.

§ 63. Cena wołu roboczego wynosi 15 (?) szekli srebra, cena dorosłego wołu 10 szekli srebra, dorosłej krowy 7 szekli srebra; cena jednoletniej krowy jako roboczego bydła wynosi 5 (?) szekli srebra, cena bydła poniżej 1 roku 4 szekle srebra... Cena cielęcia 2 szekle srebra, cena konia, klaczy, osła i oslicy jest ta sama.

§ 79. Jeżeli ktoś pojmie żonę a potem mąż umrze, brat jego pojmie jego małżonkę⁵, następnie⁶ może ojciec (*zmarłego*) ją pojąć. Jeżeli także ojciec jego umrze, to może brat jego, jakkolwiek żonę pojął (*dawniej*), ją pojąć. Kary za to niema.

B. STAROŻYTNA SYRJA (ARAM).

Starożytna Syrja, bibl. *Aram*, ass. *Aramu* (*Arimu*, *Arumu*), obejmuje terytorjum, którego granice stanowią mniej więcej na północy góry Taurus, na wschodzie rzeka Chaboras (dopływ Eufratu), na południu pustynia arabska, na zachodzie północna Palestyna, Libanon i Amanus. Od XIV wieku przed Chr. począwszy, wkraczają stopniowo w terytorjum to, stanowiące składową część państwa Chettytów, szczepy koczownicze z pustyni arabskiej, (wspomniane w napisach asyryjskich *achlamu Aramaja* t. j. namioty Aramów), które w okresie między 1100—900 przed Chr. organizują się politycznie w samodzielne państewka. Pośród nich królestwo Damaszku zajmuje w IX i VIII w. wybitniejsze miejsce na arenie politycznej przedniej Azji. W obronie wspólnej łączą się te państewka od czasu do czasu pod wodzą Damaszku w koalicję zwłaszcza przeciw Assyrii, nigdy jednak nie doszło do trwałego politycznego zjednoczenia w jedno większe państwo.

¹ Por. II Ks. *Mojż.* 22. 5. ² T. j. otrzymane wsparcie w pełnej kwocie.

³ Jakiś rodzaj kary cielesnej. ⁴ T. j. członka rodziny.

⁵ T. zw. lewirat, znany także w prawie asyryjskiem i mojżeszowem.

⁶ T. zn. w razie gdy nie ma brata.

Po upadku Damaszku w r. 727 przed Chr. znikają rychło i inne mniejsze państewka z widowni, natomiast język aramejski zdobywa sobie od VIII wieku coraz większy wpływ, zrazu jako język dyplomatyczny (por. II. Ks. *Królow*, 18 i 26), później jako narzecze ludowe tak w Assyrii i Babilonji na wschodzie jak w Palestynie na zachodzie. W okresie Achemenidów język aramejski jest językiem administracji państwowej w całym olbrzymim państwie perskiem aż do Egiptu włącznie. Przez całe tysiąclecie, od V wieku przed Chr. aż do VI wieku po Chr. t. j. do podboju arabskiego, jest on wszechwładnym językiem i głównym czynnikiem kultury w całej przedniej Azji. Zarówno żydowska jak chrześcijańska literatura w tym okresie głównie w aramejskim względnie syryjskim narzeczu do nas doszła.

Dla poznania politycznego rozwoju starożytnej Syrii służą jako główne źródła: opowiadania w księgach biblijnych historycznych na tle konfliktów politycznych między Izraelem-Judą a Damaszkiem, dalej roczniki assyryjskie, opisujące wyprawy zdobywców assyryjskich na zachód między XII—VII wiekiem przed Chr., wreszcie napisy rodzime aramejskie, odkryte w nowszych czasach w różnych miejscach Syrii.

I.

POMNIKI HISTORYCZNE PAŃSTEWK ARAMEJSKICH.

a) Ja'udi czyli Szam'al.

W latach 1889—1891 a następnie w r. 1902 przeprowadziła niemiecka ekspedycja pod kierownictwem F. Luschana poszukiwania w Zendżirli, wiosce kurdyjskiej w północno-zachodniej Syrii, u stóp gór Amanus. Rezultatem tych wykopalisk było odkrycie czterech następujących pomników książąt aramejskiego państewka *Ja'udi* czyli *Szam'al*¹, które obejmowało terytorjum w pobliżu Aleppo. Napisy pochodzą z IX i VIII wieku przed Chr. i mają obok swego znaczenia językowego i paleograficznego (jako najstarsze zabytki w piśmie alfabetycznym t. zw. fenickim), doniosłą wartość historyczną dla poznania politycznych stosunków w Syrii północnej w tym okresie, jakoteż dla poznania kultury a zwłaszcza kultu religijnego.

Zabytki te umożliwiają też w przybliżeniu ustalenie chronologiczne książąt państewka *Ja'udi* w IX i VIII wieku. Następstwo ich jest: Gabbar, Chaja(n), Sza'il, Kilamu, ...Karrul, Panammu I, Bar-cür, Panammu II, Barrekub.

Teksty w oryginale, transkrypcji, tłumaczeniu i interpretacji najlepiej opracowane w zbiorze poświęconym epigrafice semickiej: Mark Lidzbarski, *Ephemeris für semitische Epigraphik*, t. I—III. Giessen, A. Töpelmann 1903—1915.

1. Napis Kilamu, księcia Ja'udi, ok. 850 przed Chr.

Rodowód podany na początku napisu: *Kilamu, syn Chaja(n)a, syna Gabbara* umożliwia dokładne datowanie pomnika. Na monolocie Salmanassara III (859—823), króla Assyrii, jest wzmianka w związku z wyprawami jego w pierwszym i szóstym roku panowania (859 i 854) o księciu krainy Szam'al², Chajan, synu Gabbara. Wobec tego nasz napis pochodzi z drugiej połowy IX wieku przed Chr. Jest zatem obok napisu Zakira (Nr. 5.) najstarszym pomnikiem, przekazanym nam w t. zw. fenickim piśmie alfabetycznym. Z napisu naszego wynika też, że Kilamu, podobnie jak jego przodkowie, uważał siebie za lennika Assyrii.

¹ Te dwie nazwy naprzemian są używane w napisach. Prawdopodobnie *Ja'udi* jest chettycka nazwa, *Szam'al* zaś («lewa strona czyli północ») była semicką nazwą kraju.

² Stąd wynika też, że nazwa *Ja'udi* jest identyczną z nazwą *Szam'al* i obie oznaczają jedno terytorjum.

W czarnych barwach opisuje nam pomnik w I części niedole kraju za dawnych czasów, uciskanego przez sąsiadów i nędzę wewnątrz kraju, w II części natomiast przedstawia w różowych kolorach dobrobyt i błogosławieństwo, jakie sprowadził na kraj Kilamu. Jest to styl schematyczny, który uderza także w napisie Panammu.

¹ Jam Kilamu, syn Chajā. ² Panował Gabbar nad (krajem) Ja'udi a nie dokonał (tego). ³ Był Bamah a nie dokonał tego i był mój ojciec Chajā a nie dokonał (tego) i był mój brat ⁴ Sza'il a nie dokonał (tego). Ja zaś Kilamu, syn Tammat (?), tego, czego ja dokonałem, ⁵ nie dokonał ci, co przed nimi byli. Był dom ojca mego wśród królów potężnych ⁶ i każdy wyciągał rękę, by go pożreć. I ja (także) byłem w mocy królów, tak, że zjadłem ⁷ brodę i tak, że zjadłem rękę ¹. I był potężny nademną król Da(na)nim ² i najemnikiem ⁸ jam był króla Assuru ³. Dziewicę oddawano za jagnię a mężczyznę za szatę ⁴.

⁹ Ja Kilamu, syn Chajā, usiadłem na tronie mego ojca. Przed królami ¹⁰ dawnymi kroczyli poddani jak psy, ja zaś niejednemu byłem ojcem, niejednemu byłem matką ¹¹ i niejednemu byłem bratem. A kto nie widział jeszcze oblicza jagnięcia, tego zrobiłem panem trzody a kto nie widział oblicza wołu, tego zrobiłem panem ¹² bydła i panem srebra i panem złota. A kto od młodości nie widział płótna, tego za dni moich odziewałem w byssus.

¹³ I ująłem poddanych za rękę a oni okazali mi przywiązanie jak przywiązanie sierot do matki. Jeśli zaś ktoś z pośród moich synów, ¹⁴ który na mojem miejscu (tron) zajmie, uszkodzi ten napis, to niechaj stali mieszkańcy nie szanują koczowników, a koczownicy ¹⁵ niechaj nie szanują stałych mieszkańców ⁶. A temu co zniszczy napis ten, niechaj głowę zniszczy Ba'al-Cemed ⁶, (bóg) Gabbara ⁷ ¹⁶ i niechaj zniszczy głowę jęgo Ba'al-Chamman, (bóg) Bamah i Reküb-El, patron domu (mojego).

2. Napis Panammu I. na cześć boga Hadada (pocz. VIII w. przed Chr.)

Treść: Chcąc okazać wdzięczność bogu Hadadowi i innym bóstwom kraju, Panammu wystawia pomnik Hadadowi, który zawsze wysłuchiwał jego błagań, udzielił mu berła błogosławieństwa a ziemię obdarzył błogim urodzajem. Dzięki pokojowi, który panował w kraju i na zewnątrz, mógł Panammu odbudować miasta i wsie i zapewnić dobrobyt mieszkańcom.

Dalej obowiązuje następców swoich, by otaczali czią boga Hadada, składali mu ofiary i wspominali przed nim duszę Panammu. W przeciwnym razie spotkają kraj przekleństwa Hadada.

Przekleństwo też bogów spotka tego, co śmiałby oderwać władzę domowi jęgo.

1. Jam jest Panammu, syn Karrüla, król Ja'udi, który wystawiłem ten pomnik (bogu) Hadadowi, panu wód.

2. Stanęli przy mnie bóstwa Hadad i El i Reszef i Raküb-El i Szemesz ⁸ i poruczyli ręce mojej Hadad i El

¹ Wyrażenie przysłowiowe: głód tak dokuczał, że musiano gryźć własne ciało. Por. *Jezajasz* 9, 19:... każdy ciało swego ramienia pożerać będzie.

² Państwko sąsiednie w Syrii.

³ T. zn. wezwałem pomocy króla Assur przeciw królowi Dananim.

⁴ Tak wielka była niedola z powodu ucisku obcych władców.

⁵ T. zn. niechaj anarchja zapanuje w kraju.

⁶ «Pan zaprzęgu», bóg jazdy konnej.

⁷ Przodek Kilamu. ⁸ Bóstwa krajowe.

3. i Raküb-El i Szemesz i Reszeł berło błogosławieństwa i stanął przy mnie Reszeł i czegokolwiek imam się

4. ręką moją... szczęści mi się i o cokolwiek błagam bogów moich (*tego*) użyczają mi i pokój sytości (?)¹

5... ziemię jęczmienia...

6... ziemię pszenicy i ziemię czosnku

7 i ziemię... uprawiają rolę i winnicę.

8. Tam siedz[ą] i uprawiają rolę i winni[ęcę] (*króla*) Panammu. Także wstąpiłem na tron ojca mojego i porucił Hadad mojej ręce

9. berło błogosławieństwa... i [odda]ł mi miecz i złowrogi język od domu ojca mojego, a za dni moich było pożywienia i napoju [pod-dostatkim?].

10. A za dni moich kwitł [dobro]yt w kr[aj]u moim² by budować miasta i zas(a)dząć (?)... i odbudować wsie, błogosławieństwem...by wspomagał (?) jeden drugiego.

11. I szczerze darzyli (*kraj*) Hadad i Raküb-El i Szemesz i Ark-Reszeł. I wielkość była mi użyczona i bezpieczeństwo

12. ...mnie a za dni moich ofiary tuste... składałem bogom moim i zaprawdę przyjęli (*je*) z ręki mojej, a o cokolwiek błagałem bogów moich, zaprawdę szczerze użyczali

13. mi i byli (*mi*) łaskawi (?). I bl[agał] Karrül bogów moich o potomstwo (?) ale nie uyczył Hadad potomstwa... powołał mnie na syna i ku memu błogosławieństwu

14. uyczył potomstwa Hadad [*mnie ?*] synowi. I wybudowałem miasto i wystawiłem ten pomnik (*dla*) Hadada a miejsce Panammu, syna Karrüla, króla Ja'udi (*niechaj będzie*) obok pomnika Hadada (?).

15. Kto z pośród moich synów obejmie [*ber*]to i zasiędzie na moim tronie i wzmocni potęgę, niechaj składa ofiary

16. Hadadowi... i niechaj ofiaruje [*wszystkim bóstw*]om (?) ...niechaj ofiaruje Hadadowi i niechaj wspomina imię (?) Hadada...

17. i niechaj mówi: «oby dusza Panammu żywiła się przy Tobie i oby poila się dusza Panammu przy Tobie». Jak długo wspominać będzie duszę Panammu

18. przed Hadadem i mówić będzie... ofiarę jego tę... [*Hadad*] łaskawie przyjmie (?) w niej (*świętyni*) jako dar (?) dla Hadada i Ela i Raküb Ela i Szemesza

19. [*I wybudowałem ja*] Panammu d[om...] ten i osadziłem w nim bogów moich i w jego błogosławieństwie zażywałem łaski (?).

20. [*Bogowie?*] uyczyli mi potomstwa... A jeśli [*ktoś*] z synów moich obejmie berło i zasiędzie na tronie moim jako król

21. nad Ja'udi i wzmocni potęgę i [*nie?*] będzie składał ofiar Hadadowi i wspominał imienia Panammu mówiąc: «oby się żywiła dusza Panammu

22. u boku Hadada i oby poila się dusza Panammu u boku Hadada»... [*niechaj Hadad nie przyjmie*] ofiary jego i niechaj nie upodoba jej sobie, a czegokolwiek

¹ albo: pokój głoszą.

² Inni tłumaczą: ...rozkaz wydany był [do mieszkańców kr]aju mego.

23. błagać będzie, niechaj mu nie użycza Hadad, niechaj też Hadad żar (*swój*) wyleje na niego, ...[*chleba ?*] niechaj mu nie da do jedzenia w gniewie

24. a sen niechaj mu odbierze w nocy i pomieszania (*zmyśłów*) niechaj udzieli mu. [*A jeśli*] «brat» sprzymierzeniec zaprzysiężony (?) [*do*]mu mego,

25. obejmie berło w Ja'udi i zasiędzie na tronie moim i będzie królował... i wyciągnie rękę swoją mieczem przeciw [*mnie i*] domowi memu albo

26. ...[*nie*]... gwałtem nie zabójstwem (?) albo w gniewie albo na... zaprzysiężony, albo na luku swoim, albo na jego rozkaz... *wiersze 27—34 źle zachowane i niejasne*).

3. Napis Bar-Rekūba na cześć ojca Panammu II (po 750 r. przed Chr.)

Treść: Za panowania Bar-cūra, ojca Panammu, wybuchła rewolucja pałacowa, której ofiarą padł Bar-cūr i 70 członków domu królewskiego. Jedyny uniknął zguby Panammu. W ślad za sprzysiężeniem wybuchła ogólna anarchja w kraju, bóg Hadad nawiedził go też klęską, niszcząc (wskutek posuchy) zboże wszelakie, tak że szalona drożyzna zapanaowała. Panammu oddał się pod opiekę króla Assuru, Tiglatpilesera¹, który go osadził na tronie ojców, skazał na śmierć sprawcę buntu a wszystkich uwiezionych uwolnił. Panammu uporządkował stosunki w kraju i był wiernym lennikiem swego pana, króla Assuru, któremu towarzyszył we wszystkich wyprawach. Król z wdzięczności wywyższył go ponad innych lenników i powiększył jego kraj o sąsiedni okręg Gurgum. Panammu umarł w obozie Tiglatpilesera, na jego cześć król zarządził żałobne uroczystości. Bar-Rekub zostaje zatwierdzony jako następcą ojca, któremu pomnik ten wystawia.

1. Pomnik ten wystawił Bar-Rekub ojcu swojemu Panammu, synowi Bar-cūr(a), królowi Ja'udi [*na pamiątkę*] roku, [*w którym ocalał?*] ojciec mój Panammu... [*podczas zaburzeń w domu?*]

2. ojca jego. Ocalał go bogowie Ja'udi ze zguby jego, która (?) spadła na dom ojca jego. Wtedy powstał bóg Hadad z tronu swego... i dokonał spustoszenia

3. w domu ojca jego. I zabił ojca jego Bar-cūra i zabił 70 braci ojca jego... panów rydwanów... króla Panammu

4. a resztą mężów wypełnił więzienia. I pomnożył miasta spustoszone ponad miasta zamieszkane... [*I rzekł (bóg) Hadad: ponieważ? skierowaliście*

5. miecz przeciw domowi mojemu i zabiliście jednego z synów moich, dlatego i ja sprowadziłem miecz na kraj Ja'udi... Panammu, syn Karrūla... ojca mojego... zniszczone zostało

6. zboże i proso (?) i pszenica i jęczmień i ostało się pół miarki (*pszenicy*) za szekla a szatrab [*jęczmienia*] za szekla a asnab oliwy za szekla. Wówczas zawiózł ojciec mój [*dary*]

7. do króla Assuru a on ustanowił go królem nad domem ojca jego i zabił sprawcę zburzenia domu ojca jego, [*który złupił*] skarbiec bogów Ja'udi.

8. I zburzył (?) więzienia i uwolnił uwiezionych (*kraju*) Ja'udi

¹ Jest to Tiglatpileser IV (747—722 przed Chr.).

i powstał mój ojciec i uwolnił kobiety... dom na śmierć skazanych i...
[odbudował]

9. dom ojca swego i uczynił go piękniejszym niż dawniej. I było obficie pszenicy i jęczmienia i żyta i prosa (?) za dni jego i wówczas (wszelkie) pokarmy i napoje

10. spadły w cenie. A za dni ojca mego Panammu ustanowił¹ mężów, panów włości i panów jazdy i osadził ojca mego Panammu pośród królów potężnych (?) [I nie sprzymierzył się z wrogiem króla Assuru]

11. [oj]ciec mój, chociaż ów był panem srebra i był panem złota², (lecz) w mądrości swej i sprawiedliwości chwycił się poły pana swego, króla Assuru [i poddał mu król]

12. Assuru namiestników i «braci»³ (kraju) Ja'udi i użytył mu łaski pan jego, król Assuru, ponad królów potężnych na czele Assuru [I walczył ojciec mój]

13. na rydwanie pana swego, Tiglatpilesera, króla Assuru, na wyprawach od wschodu słońca do zachodu słońca i [podbil król Assuru]

14. cztery krańce ziemi a córki⁴ z wschodu słońca przewoził na zachód, a córki zachodu przewoził na wschód⁵ a ojciec mój...

15. przydzielił mu pan jego Tiglatpileser, król Assuru, miasta z okręgu Gurgum... A ojciec mój Panammu, syn Bar-cūra [w drodze] zachorował.

16. Następnie umarł ojciec mój Panammu w orszaku pana swego, Tiglatpilesera, króla Assuru, w obozie...

17. i oplakiwali go «bracia»⁶ państwa i oplakiwał go cały obóz pana jego, króla Assuru, i wziął pan jego, król Assuru [zwłoki jego?]

18. [i oplakiwał?] duszę jego i urządził dla niej (żałobne) płacze w drodze i przewiózł (zwłoki) ojca mego z Damaszku do miejsca tego. Za dni moich spoczął (?) (tutaj)

19. [i oplaki]wał go dom jego cały. Ja zaś Bar-Rekub, syn Panammu — dla zasług ojca mego i dla zasług moich osadził mnie pan mój [król Assuru na tronie]

20. ojca mego Panammu, syna Bar-cūra. I wystawiłem pomnik ten... [ojcu] mojemu Panammu, synowi Bar-cūra, i wybudowałem [kaplicę?].

21. I zarządził (król) dochody (dla niej) i potokiem bystrym [otoczył] (ją) król [Assuru] i dał trysnąć potokowi przed grobem ojca mego Panammu...

22. A ku pamięci tego ten oto (pomnik). Hadad zaś i El i Rekub-El, patron świątyni i Szemesz i wszyscy bogowie Ja'udi [niechaj przelkną tego, co zburzy pomnik ten]

23. przed bogami i przed ludźmi.

4. Drugi napis Bar-Rekūba (t. zw. napis nad budowlą).

Treść: Z łaski boga Rekub-Ela i króla Tiglatpilesera objął tron ojca swego. Wiernie służył panu swemu, królowi Assuru, przed któ-

¹ T. j. król Assuru.

² T. zn. usiłował goprzekupić.

³ Tytuł urzędniczy.

⁴ T. zn. plemiona.

⁵ Królowie assyryjscy przesiedlali ludność zdobytych ziem w dalekie kraje. Por. uprowadzenie 10 pokoleń Izraela. ⁶ T. zn. książęta-lennicy króla.

rego rydwanem biegł. Na cześć swoich przodków odbudował pałac protoplasty Kalumu jako pałac zimowy i letni zarazem.

¹ Jam Bar-Rekub, ² syn Panammu, król (*kraju*) Szam'al, ³ sługa ¹ Tiglatpilesera ², pana ⁴ czterech (*krańców*) ziemi. Dla zasług ojca mego i dla zasług ⁵ moich osadził mnie pan mój (*bóg*) Rekub-El ⁶ i pan mój Tiglatpileser na ⁷ tronie ojca mego. A dom ojca mego ⁸ cierpiał zewsząd. I biegłem przed rydwanem ⁹ pana mego, króla Assuru, wposród ¹⁰ królów wielkich, panów ¹¹ srebra i panów złota i objąłem ¹² dom ojca mego i ulepszyłem go ¹³ (*pięknie*) niż dom jednego z królów wielkich. ¹⁴ I życzyli bracia moi, królowie, ¹⁵ wszelakiej ponysłności domowi mojemu. ¹⁶ Dobrego domu nie posiadali ojcowie moi, ¹⁷ królowie Szam'al, tylko ten dom Kilamu ³ posiadali oni. Był on im domem (*palacem*) zimowym ¹⁹ i był on też domem letnim, ²⁰ dlatego to wybudowałem dom ten.

b) Państwko Chamat

5. Napis Zakira, króla Chamat (IX w.).

Pomnik wystawiony był na cześć boga Allura i boga niebios Ba'al-szamain, patrona opiekuńczego Zakira, z wdzięczności za ocalenie go od koalicji kilkunastu książąt pod przewodnictwem Ben-Hadada III (844—800 przed Chr.), syna Chazacla, króla Damaszku, społeczeństwa królów izraelskich Joachaza i Joasza (II. ks. Król. 13, 3). Sprzymierzone wojska obległy miasto Chazrak, niedaleko Chamat, na skutek jednak pomocy boga Ba'al-Szamain, poniosły klęskę i musiały odstąpić od oblężenia, poczem Zakir odbudował miasto i wzmocnił je twierdzami. Napis ułożony jest w narzeczu aramejskiem, pod względem słownictwa i składni znaczący wpływ narzecza kananejskiego. Historyczne znaczenie inskrypcji polega na wyświetleniu stosunków politycznych w północnej Syrii w IX wieku przed Chr., przedstawiających szereg małych księstw wzajemnie się zwalczających, zgodnie z relacjami w źródłach biblijnych (II ks. Król.). Napis ten odkrył Pognon, konsul francuski w Aleppo w r. 1903 wraz z całym szeregiem innych pomników w północnej Syrii. — H. Pognon: *Inscriptions sémitiques de la Syrie, de la Mésopotamie et de la région de Mossoul*, Paris (1907—1908).

a. ¹ Pomnik, który wystawił Zakir, król (*krainy*) Chamat i La's (*bogu*) Alurowi ⁴ na miejscu ² tem. Zakir, król Chamat i La's ⁵, mężem pokornym jestem ja. I [*wywyższył*] ³ mnie Ba'al-szamain ⁶ i stał u mego boku i ustanowił mnie królem Ba'al-szamain nad ⁴ Chazrak ⁷. I zjednoczył przeciwko mnie Bar-Hadad, syn Chazacla, król Aramu ⁸ 12 (?) królów. (*Byli*) tam Bar-Hadad i jego obóz, Bargasz ⁹ i jego obóz, ⁶ król (*krainy*) Kue i obóz jego, król (*krainy*) Umk ¹⁰ i obóz jego, król (*krainy*) Gurgum ⁷ i obóz jego, król (*krainy*) Szam'al i obóz jego, król Miliz ¹¹ i obóz jego ⁸ ...siedmiu królów ¹² ⁹ było ich i ich obozy. I urządzili

¹ T. zn. lennik.

² Jest to Tiglatpileser IV (747—722 przed Chr.)

³ Kilamu był przodkiem Bar-Rekuba (Zob. wyżej Nr. 1).

⁴ Inni czytają El-Wad.

⁵ Kraina na północ od Fenicji.

⁶ dosł. «bóg niebios» ale tutaj imię własne bóstwa.

⁷ Miasto w prowincji Chamat, bibl. Chadrak (*Zach.* 9, 1). ass. Hatarika.

⁸ Aram = Syrja ze stolicą Damaszkiem.

⁹ Władca sąsiedniej niewymienionej krainy.

¹⁰ Okręg niedaleko Antiochji, dziś Al-Amk w Coelesyrii.

¹¹ ass. Milid = Melitene.

¹² z koalicji 12 (?) królów siedmiu wyruszyło na Chazrik.

wszyscy ci królowie oblężenie przeciwko (*miastu*) Chazrik ¹⁰ i wystawili mur wyższy ponad mur Chazrik i wykopali rów głębszy od jego rowu. ¹¹ Wówczas podniosłem ręce moje do Ba'ł-szamain. [*Objawił się?*] ¹² Ba'ł-szamajn mnie przez wieszczów i wróżbitów [*i powiedział* ¹³ *do mnie*] Ba'ł-szamain: Nie trwoż się, gdyż ja królem [*cię ustanowiłem i ja*] ¹⁴ stać będę u boku twego i ja wybawię cię od wszystkich królów *tych, którzy* ¹⁵ uderzyli na ciebie oblężeniem. I rzekł do mnie [*Ba'ł-szamain: Wyglądze?*] ¹⁶ wszystkich królów *tych, którzy uderzyli [na ciebie oblężeniem...* ¹⁷... a mur ten, który [*wynieśli, zburzę*]...

b. ¹ ... ² [*i stał się kłęką?*] dla rydwanów i runaków... ³ podczas gdy król jego był w nim. Ja ⁴ odbudowałem Chazrak i powiększyłem je o cały okrąg ⁵... i napełniłem je [*ludnością?*] ⁷... i wybudowałem ⁸ te [*t/wierdze* po każdej stronie. ⁹ Budowałem świątynie w całym ¹⁰ [*kraj*]/u moim i budowałem... ¹¹... i cysterny (?) ¹²... świątynię Alura ¹³... i wystawiłem przed [*Alurem*] ¹⁴ ten pomnik i wypisałem ¹⁵ na n/im napis ręki mojej... ¹⁶... Ktoby stał napis ¹⁷ [*rąk*]/ Zakira, króla Chamał ¹⁸ i La's z tego pomnika lub ktoby ¹⁹ usunął pomnik ten ²⁰ przed Alurem i oddalił go z ²¹ miejsca swego albo ktoby wyciągnął przeciw niemu ²² [*topór, by go [zniszczyć?*] ²³ [*tego niechaj zgubi*] Ba'ł-szamain i Al/ur/ ²⁴... i Szemesz i Sahar ²⁵ i ...bogowie niebios ²⁶ i bogowie ziemi i Ba'ł'e ²⁷ [*niechaj wytracą jego, ²⁸ [i/ ...korzeń jego ²⁹...*

c. imię ² Zakira i imię... [*potomków jego*].

6. Napisy na grobowcach kapłanów bóstwa księżycy w Nerab ³ (VII w.).

a.

¹ Dla Sin-zer-bani, kapłana ² (*boga*) Sahara ⁴ — w Nerab umarł ⁸ a to jest podobizna jego ⁴ i trumna jego ⁵. ⁶ Ktokolwiek jesteś ⁶ (*jeśli*) usuniesz podobiznę ⁷ tę i trumnę ⁸ z miejsca jej ⁹ (*bóstwa*) Sahar i Szemesz i Nikkal i Nusku ⁶ (*niechaj*) wyplenia ¹⁰ imię twoje i miejsce twe z spośród żyjących i śmiercią... ¹¹ niechaj cię zabiją i wytracą potomstwo twoje. Jeżeli zaś ¹² czuwać będziesz nad podobizną i trumną tą, ¹³ to inny czuwać będzie ¹⁴ nad twoją.

b.

¹ Dla Agbara, kapłana (*boga*) Sahara w Nerab, ² oto jest podobizna jego. Dla sprawiedliwości ⁷ mojej ofiarowano mi ją. ³ (*Sahar*) użyty mi imienia dobrego i przedłużył dni moje. ⁴ W dzień śmierci mojej usta moje nie zamknęły się od słów ⁵ a oczyma moimi cóż ja widzę? Dzieci w czwartym (*pokoleniu*) zaprawdę (?), ⁶ owego dnia (?) setka ich było. A nie włożono mi (*do grobu*) naczyń ⁷ srebra i miedzi. Z odzieniem mojem pochowano mnie, ażeby ⁸ nie pałał gniewem (?). Nie ustawaj trumny mojej! Ktokolwiek jesteś, jeżeli dopuścisz się gwałtu ⁹ i usuniesz mnie, niechaj (*bóstwa*) Sahar i Nikkal i Nusku zesła ohydny ¹⁰ śmierć na niego a jego potomstwo niech zginie!

¹ Większa luka w tekście zawierała opis walki z koalicją przeciwników, z której Zakir (przy pomocy Assyrii?) wyszedł zwycięsko.

² Przed tem może trzeba uzupełnić: Niechaj bogowie błogosławią.

³ Miejscowość na południu od Aleppo w Syrii.

⁴ Sahar w aramejskim = księżyc.

⁵ Inni: grób.

⁶ Nikkal i Nusku są bóstwami assyryjskimi. Nikkal = Nin. Gal «Wielka pani», małżonka... Nusku to bóg zarazy. ⁷ T. zn. dla zasług moich.

II.

Z PIŚMIENICTWA STARO-ARAMEJSKIEGO.

7. Opowieść o mądrym Achikarze (VII w. przed Chr.).

Jedną z najbardziej rozpowszechnionych bajek w krajach chrześcijańskiego średniowiecza, tak na wschodzie jak na zachodzie, jest historia o mądrym Achikarze (arab. Chajkarze). Pierwotnie znana z niektórych arabskich zbiorów *Tysiąca i jednej nocy*, doszła ona do nas w różnych starszych i młodszych wersjach a mianowicie w językach: aramejskim (wśród dokumentów odkrytych w r. 1906 w Elefantynie w Egipcie z V w. przed Chr.), syryjskim, arabskim, etjopskim, greckim, armeńskim, starotureckim i starosłowiańskim. Najstarsza z tych wersji, aramejska, stanowi prawdopodobnie tłumaczenie z pierwotnego (nieodkrytego dotąd) oryginału assyryjskiego. Akcja bowiem w tej historii rozgrywa się w Niniwie na dworze króla Asarchaddona (ass. *Assur-ach-iddina*), który panował w latach 681—668 przed Chr., imiona osób, w późniejszych wersjach skoszlawione, noszą w starszych piętno czysto assyryjskie. a jedna z tych osób Nabû-szum-iszkun (arab. Abu-samak) jest nawet możliwie historyczną, gdyż za czasów Sancheriba, ojca Asarchaddona, znany jest dygnitarz dworski tego imienia, piastujący urząd «trzymającego lejce króla». Jest tedy całkiem możliwe, że w opowiadaniu tkwi jądro historyczne; legenda sama pochodzi niewątpliwie z drugiej połowy VII wieku przed Chr. (przed zburzeniem Niniwy w r. 612) i przedstawia w sobie najstarszą bajkę historyczną na terenie starosemickiego wschodu, która wędrowała dalej do różnych narodów.

Treść legendy dzieli się na dwie części: a) opowieściową, w której bohater Achikar opowiada we własnej osobie o przeżyciach swoich b) dydaktyczną, zawierającą maksymy życiowe i karzenia moralne, udzielane przez Achikara wychowankowi Nadinowi, przyczem te nauki przeplatają samo opowiadanie.

Wszystkie wersje różnojęzyczne opowieści zebrane są krytycznie w oryginałach i tłumaczeniu angielskim w dziele: F. C. Conybeare, J. Rendel-Harris and Agnes Smith-Lewis: *The Story of Ahikar from the aramaic, syriac, arabic, armenian, ethiopic, old turkish, greek and slavic versions*. 2 ed. Cambridge 1913. Opracowania: Th. Nöldeke, *Untersuchungen zum Achikar-Roman* (Abhandl. d. königl. Gesellsch. d. Wiss. zu Göttingen. Phil.-Hist. Klasse, Neue Folge. T. XIV 4), Berlin 1913. B. Meissner, *Das Märchen vom weisen Achikar* (Der Alte Orient XVI 2), Lipsk 1917. A. Ungnad, *Aramäische Papyrus aus Elephantine* Lipsk 1911 (str. 62—82).

Tekst opowieści.

(Według wersji syryjskiej z uwzględnieniem innych).

W 20 roku Sancheriba, syna Sarchadoma¹, króla Assuru i Niniwy, byłem ja, Achikar, sekretarzem króla. A gdy jeszcze byłem młody, powiedziano mi:² «syna mieć nie będziesz». A bogactwo, które sobie zdobyłem, było nie do opisania. Sześćdziesiąt żon pojąłem i wybudowałem sześćdziesiąt pałaców, syna jednak nie miałem. Następnie ja, Achikar, wystawiłem sobie ołtarz wielki, cały z drzewa i nałożyłem nań ognia i dodałem korzeni wonnych i rzekłem: «O Boże, Panie mój, jeśli umrę a syna nie zostawię, cóż powiedzą ludziska: oto Achikar,

¹ T. j. Asarchaddona, który jednak był synem Sancheriba a nie odwrotnie. Tak też brzmi tekst w najstarszej aramejskiej wersji.

² Oczywiście przez astrologów.

maż uczciwy i dobry i bogobojny, umarł, syna nie zostawiwszy, co by go pochował, ani córki, a mienie jego jak mienie przeklętego nie ma spadkobiercy. O Boże, błagam Cię, daj mi potomka męskiego, a gdy umrę, by on sypał proch na oczy moje». A (*wówczas*) usłyszałem odgłos wołający: «O Achikarze, pisarzu mądry, wszystko, czego pragnąłeś odemnie, dałem ci, a że bez dzieci cię zostawiłem, dosyć ci, nie martw się, oto wszakże Nadin, syn siostry twojej, on będzie ci synem, a gdy podrośnie, znajdziesz możliwość nauczania go wszelakich rzeczy». ...I przyjąłem Nadina, siostrzeńca mego, za syna a ponieważ był wątlý, dałem mu ośm karmicielek i żywiłem go miodem i układałem go na wełnianych poduszkach i ubierałem go w wyborowe płótno i purpurę. I podrósł syn mój i podobny był do cedru, a gdy wyrósł syn mój, uczyłem go z ksiąg mądrości. A gdy król wrócił z miejsca, dokąd wyruszył, wezwał mnie i rzekł do mnie: «O Achikarze, pisarzu i mędrцу i zaufany mój, gdy się zestarzejesz i umrzesz, któż po tobie usługiwać mi będzie tak jak ty?» A odrzekłem mu na to: «Niech żyje na wieki król, pan mój! Mam ja syna mądrego jak ja, uczonego w księgach jak ja i wykształconego». I rzekł do mnie król: «Przyprowadź go a ujrzę go; jeśli zdolny jest stanąć przedemną, zwolnię ciebie w pokoju i spędzisz sędziwy wiek w czci, aż dni twoje się spełnią». Wziąłem tedy syna mego Nadina i przed królem go postawiłem. A gdy go ujrzał król, pan mój, rzekł: «Błogostawiony niech będzie dzień ten wśród dni przed Bogiem, oto skoro Achikar biegl (*kroczył*) przed ojcem moim Sarchadomem i przedemną, niech będzie wynagrodzony, i ustanawiam syna jego w bramie mojej za jego życia, on zaś niechaj zwolniony będzie, dla życia (*w odpoczynku*)». Wówczas, ja Achikar, ukłoniłem się przed królem i rzekłem: «Niech żyje na wieki król, pan mój! Tak jak ja kroczyłem przed ojcem twoim i przed tobą aż do teraz, tak i ty rozciągaj pobłażliwość swoją na młodość syna mego tego, ażeby w dwójnasób okazała się twoja życzliwość wobec mnie (*dla niego*)». Kiedy król wysłuchał słów moich, podał mi prawicę swoją a ja, Achikar, ukłoniłem się królowi. I nie zaniechałem nauczania syna mego tak, że nasyciłem go nauką jakby chlebem i wodą. I tak oto przemawiałem doń:

(Tutaj następują nauki mądrości, ujęte w 75 zasad życiowych, odnoszących się do sposobu zachowania się w różnych położeniach i wobec wszelakich osób. Podajemy niektóre z tych nauk w dowolnym wyborze):

1. Słuchaj, synu mój Nadinie, nauki mojej, przystąp do rozwagi mej i pomnij na słowa moje jak na słowa boga.

2. Synu mój, gdy słyszysz słowo, niechaj obumrze w sercu twojem i nikomu go nie wyjawiaj, by nie stało się węglem żarzącym w ustach twoich i byś się nie opalił niem i szkody nie wyrządził duszy twojej a (*potem*) szemrał przeciw Bogu.

3. Synu mój, nie opowiadaj wszystkiego, co słyszysz, i nie wyjawiaj wszystkiego, co widzisz.

4. S. m.¹, przemawiaj łagodnie, bądź skwapliwy w słuchaniu, ale nie w odpowiadaniu.

¹ Tem skróceniem (= Synu mój) posługujemy się dalej.

5. S. m., nie bądź przedczesny jak migdałowe drzewo, które pierwsze kwitnie a ostatnie owoce wydaje, lecz bądź umiarkowany (?) i rozumny jak morwa, która na końcu kwitnie ale pierwsza wydaje owoce.

6. S. m., lepiej toczyć kamienie z człowiekiem mądrym aniżeli pić wino z głupcem.

7. S. m., wylewaj (*raczej*) wino twoje na groby enotliwych¹ a nie pij go ze złoczyńcami.

8. S. m., nie bądź za słodki, by cię nie połknęto, ani za gorzki, by cię nie wypluto².

9. S. m., jeśli chcesz zdobyć sobie towarzysza albo przyjaciela, wypróbuj go przez to, że go rozgniewasz. Jeżeli to zniesie i nie opuści cię zaraz, to zdobądź go sobie jako przyjaciela, jeżeli zaś popadnie w gniew i opuści cię, to trzymaj go zdala od siebie, wszak go wypróbowałeś.

10. S. m., nie gryź się szczęściem twego wroga ani raduj się jego nieszczęściem.

11. S. m., jeśli nieprzyjaciel twój dotknie cię złem, dotykaj go mądrością³.

12. S. m., nie uważaj siebie za mądrego, gdy cię inni za mądrego nie uznają.

13. S. m., wydawaj sądy prawdziwe w młodości, aby cię spotykała cześć w starości.

14. S. m., nie daj towarzyszowi twemu nastąpić na nogę twoją, by nie nastąpił na szyję twoją.

15. S. m., posyłaj mądrego a nie dawaj mu zlecenia, a gdy posyłać masz głupca, pójdz sam a nie posyłaj go.

16. S. m., wypróbuj syna twego chlebem i wodą, a potem możesz mu zaufać twój dobytek i mienie.

17. S. m., dzwigałem sól i kopałem ołów, ale nic cięższego nie poznałem jak długi.

18. S. m., lepszy człowiek o ślepych oczach niż o ślepem sercu, bo ślepy na oczy rychło nauczy się drogi i będzie nią chadzał, tamten zaś o ślepem sercu porzuca drogę prostą i kroczy manowcami.

19. S. m., nie wypuszczaj słowa twego z ust, zanim nie rozważyłeś go w sercu, lepiej bowiem potknąć się nogą aniżeli językiem.

20. S. m., kto w porządku trzyma odzienie swoje, trzyma też w porządku mowę swoją, kto zaś niechlujny w odzieniu swoim, jest też niechlujny w mowie swojej.

(W dalszym toku opowieści dowiadujemy się, że Nadin nie spełnił nadziei w nim pokładanych, gardził naukami Achikara i majątek trwonił, skutkiem czego Achikar wydalł go z domu a w jego miejsce przyjął za syna młodszego brata jego Nabuzaridina. Wówczas Nadin, pałając zemstą, rzucił na stryja swego oszczerstwo przed królem o zdradę państwa, Achikar został skazany przez króla na stracenie mieczem a wykonanie wyroku zostało poruczone dworzaniowi Nabû-sum-iszkunowi⁴, ten jednak, zobowiązany Achikarowi zdawna za wielkie dobrodziejstwo, darowuje mu życie, zabija w jego

¹ T. j. jako libację dla zmarłych.

² Ten aforyzm znajduje się tylko w wersji starosłowiańskiej i armeńskiej.

³ Wersja arabska: dobrem.

⁴ W późniejszych wersjach imię jest skoszlawione jako Abu-sumaik.

miejsce jednego z jego niewolników, jego zaś ukrywa żona pod progiem domu, gdzie go potajemnie żywi chlebem i wodą. Kiedy w Niniwie rozeszła się wieść o straceniu Achikara, zapanował wśród ludu wielki smutek a także król sam żałował straty swego mądrego doradcy, ludy zaś sasiednie, trzymane na wodzy przez mądrego ministra, zaczęły podnosić głowę i odmawiać haraczu królowi Assyryjskiemu. Faraon zaś, król Egiptu, dowiedziawszy się o śmierci Achikara, napisał list do króla assyryjskiego z tem: «Jeżeli przyślesz do mnie człowieka, który wybuduje mi pałac między niebem a ziemią i rozwiąże wszystkie zagadki, jakie mu zadam, będę ci posyłał daninę z Egiptu. Jeżeli zaś nie znajdziesz takiego męża, wówczas ty mnie będziesz płacił daninę». Daremnie szukał król między mędrcami kraju, ktoby to zadanie wybudowania zamku w powietrzu mógł spełnić. Wówczas Nabu-szum-iskun wyjawił tajemnicę królowi, że Achikar żyje, król uradowany kazał go sprowadzić i po odpowiednich przygotowaniach wyprawił go z wielkim orszakiem do Egiptu. Tutaj Achikar daje dowody swojej wielkiej mądrości, rozwiązuje wszelakie zagadki i zadania mu poruczone, wprawiając w podziw Faraona).

Dalszy ciąg opowieści:

I rozkazał dalej król i przynieśli do mnie złamany górny kamień żaren młyńskich i rzekł do mnie: napraw nam, Achikarze, te złamane żarna. Wówczas poszedłem, przyniosłem dolny kamień, położyłem go przed królem i rzekłem doń: «Królu, panie mój, jestem obcym tutaj i nie mam narzędzi przy sobie. Rozkaż szewcom twoim, by mnie z tego dolnego kamienia rzemień uszyli a naprawię Ci szybko kamień górny». Gdy usłyszał to król, roześmiał się i zawołał: «Błogostawiony niech będzie dzień, w którym urodził się Achikar, przed bogami Egiptu! A że cię ujrzałem żywym, urządzę dzień uczy i wesela». Następnie dał mi daninę Egiptu za trzy lata¹. Ja zaś szybko wróciłem do Sancheriba króla, pana mego, on zaś wyszedł naprzeciw mnie i przyjął mnie i dzień wielki urządził i posadził mnie na czele domowników swoich i odezwał się do mnie: «Zażądaj, Achikarze, czegokolwiek pragniesz». A ja pokłoniłem się królowi i rzekłem: «Wszystko, cokolwiek mnie dać chcesz, użyż Nabu-samikowi, przyjacielowi memu, gdyż on uratował mi życie. Co do mnie zaś, królu, panie mój, rozkaż, by mi wydano syna mego Nadina, bym go pouczył inną nauką, gdyż poprzedniej nauki zapomniał». I rozkazał król i wydali mi syna mego Nadina. I rzekł król do mnie: «Pójdź, Achikarze, i cokolwiek pragniesz, uczyni synowi twemu a nikt nie ocali ciała jego z rąk twoich». I wziętem syna mego Nadina i zaprowadziłem go do domu mego i okulem go w kajdany żelazne wagi 20 talentów i przykułem je do pierścieni a na szyję jego narzuciłem więzy i chłostałem go, na barki tysiąc razy a na lędźwie tysiąc i jeden. I umieściłem go u wejścia bramy dziedzińca mego i dałem mu chleb na wadze i wodę w mierze i poruczyłem go Nabu-ilowi, słudze, memu by czuwał nad nim, i rzekłem do sługi mego: «Zapisz w księgę wszystko, co powiem synowi memu Nadinowi, gdy będę wchodził i wychodził».

I odezwałem się i rzekłem do syna mego Nadina²:

¹ T. j. w myśl umowy.

² Tu następują nauki karcenia, razem 46, z których podajemy kilka w dowolnym wyborze.

«Synu mój, kto nie słucha uszyma, z tylnej strony szyji posłuch mu wrażą». I odrzekł syn mój i rzekł do mnie: «Dlaczego to zapalałeś gniewem przeciw synowi twojemu?» I odrzekłem i powiedziałem doń: «Synu mój, jam cię usadowił na tronie czci a ty zepchnąłeś mnie z tronu mego, wszakże uczciwość moja ocaliła mnie».

1. Byleś mi, synu mój, jak niedźwiadek, który ukuł skałę, a ona rzekła: «serce spokojne ukułeś», i ukuł igłę a rzekła doń: «ukułeś ostrze, które gorsze (ostrzejsze) od twego».

2. Byleś mi, s. m., jak owca, która stała obok krzewu — oga¹ i zjadała go, i rzekł do niej krzew: «czemu zjadasz mnie, wszak wiesz, że korzeniem moim barwią skórę twoją?» I odrzekła owca: «ja zjadam cię za życia a po mojej śmierci wyrwą cię z korzeniem²».

3. Synu mój, byłeś mi jako ten, co rzuca kamień ku niebu, do nieba nie dotarł a on karę swoją od Boga otrzymał.

4. Synu mój, byłeś mi jak ten, co widzi bliźniego swojego drżącego od zimna a bierze dzban wody i wylewa nań.

5. Synu mój, choćbyś mnie nawet zabił, nie mógłbyś się ostać na miejscu mojem. Wiedz jednak, synu mój, że choćby ogon świni był siedm lokci długi, miejsca konia onaby nie zajęła a choćby włosy jej były miękkie jak jedwab, na ciało patrycjusza nigdyby nie weszły.

6. Synu mój, jam myślał, że będziesz następcą moim i że dom mój i mienie moje ty obejmiesz i odziedziczysz, ale Bogu to się nie podobało i nie wysłuchał głosu twojego.

7. Byleś mi, synu mój, jak robak zbożowy, co niszczy spichlerze królów, a przecież za nic nie jest poczytany.

8. Byleś mi, synu mój, jak ptaszek wabiący ptaśnika, który siebie samego od śmierci nie ocala a głosem swoim towarzyszy swoich zabija.

9. Synu mój, jam cię uczył, że jest Bóg, ale ty powstałeś przeciw niewolnikom dobrym i karcieś ich, choć winy nie ponosili. Tak jak Bóg ocalił mnie gwoli mojej uczciwości, tak zniweczy ciebie z powodu twych złych uczynków.

10. Synu mój, położono głowę osła w czaszy na stół, potoczyła się jednak i spadła na ziemię. Wówczas powiedziano: «Gniewa się na siebie sama, że honoru nie przyjęła».

11. Synu mój, prawdziwe jest przysłowie przekazane: «Siostrzeńca swego chwytaj pod ramiona twoje i roztrzaskaj go o skałę». A Bóg, co mnie ocalił, niech sądzi między nami!

I w tej samej chwili nabrzmiał Nadin jak łagiew i zmarł.

Kto czyni dobrze, dobrem mu odplacą, a kto złoczyńci, złem mu odplacą. Kto dołki kopie pod bliźnim, sam w nie, jak jest wysoki, wpadnie. A Bogu przystoi chwała i nad nami oby było miłosierdzie Jego, amen!

Kończą się przysłowia Achikara, mędrca i sekretarza Sancheriba, króla Assuru i Niniwy.

¹ Krzew, którego liście czerwone służą do barwienia skóry owczej.

² Obraz ten, jak i następne, pragną wyrazić fakt niewdzięczności i zdradliwości Nadina a zarazem chybionego celu jego knoń.

2098

2098
UP - Kraków BG

1050309661

24. Korona i Litwa od chrztu Jagielly do Władysława Jagiełły, opracował *Dr. J. Dąbrowski*, profesor uniwersytetu Jagiellońskiego.
25. Arabowie i Turcy, opracował *Dr. Tadeusz...*
26. Humanizm i rozkład średniowiecznej kultury, opracował *Dr. J. Dąbrowski*, profesor uniwersytetu Jagiellońskiego.
27. Zachwianie równowagi stanów w Polsce, opracował *Dr. J. Dąbrowski*, dyrektor Biblioteki Jagiellońskiej.
28. Odrodzenie i reformacja, oprac. *Dr. Ludwik Finkel*, prof. uniwers. lwowskiego, i *Dr. Wł. Pocięcha*, bibliotekarz Biblioteki Jagiellońskiej.
29. Polityka mocarstw europejskich w okresie 1492-1555, oprac. *Dr. Ludwik Finkel*, prof. uniw. lwow., i *Dr. Wł. Pocięcha*, bibliotekarz Bibl. Jagiell.
30. Panowanie Zygmunta Starego (1506-1548), opr. *Dr. Wł. Pocięcha*, bibl. Bibl. Jag.
31. Zygmunt August i rozkwit reformacji w Polsce, opr. *Dr. St. Kot*, prof. U. Jag.
32. Europa w dobie kontrreformacji, oprac. *Dr. Wł. Pocięcha*, bibliot. Bibl. Jag.
33. Polska za pierwszych królów elekcyjnych, oprac. *Dr. St. Kot*, prof. uniw. Jag.
34. Osłabienie władzy monarchicznej w Polsce (1587-1607), opr. *St. Kot*, prof. U. Jag.
35. Okres wojny trzydziestoletniej, oprac. *Dr. Józef Feldman*, asyst. uniw. Jag.
36. Od rokосу Zebrzydowskiego do wojen kozackich, opracował *Dr. Kazimierz Tyszkowski*, bibliotekarz Ossolineum.
37. Rewolucja angielska i jej następstwa, opr. *Dr. Józef Feldman*, asyst. uniw. Jag.
38. Europa w okresie Ludwika XIV, opr. *Dr. Józef Feldman*, asyst. uniw. Jag.
39. Panowanie Jana Kazimierza, oprac. *Dr. Wł. Konopczyński*, prof. uniw. Jag.
40. Polska w okresie wojen tureckich, oprac. *Wł. Konopczyński*, prof. U. Jag.
41. Europa w wieku oświecenia (1715-1789), opr. *Dr. Józef Feldman*, asyst. U. Jag.
42. Czasy saskie w Polsce, opracował *Dr. Wład. Konopczyński*, prof. uniw. Jag.
43. Panowanie Stanisława Augusta Poniatowskiego, opr. *Wł. Konopczyński*, prof. U. Jag.
44. Okres Wielkiej Rewolucji francuskiej (1789-1799), opr. *Dr. Adam Skalkowski*, profesor uniwersytetu poznańskiego.
45. Polska od Sejmu Wielkiego do trzeciego rozbioru, opracował *Dr. Adam Skalkowski*, profesor uniwersytetu poznańskiego.
46. Okres napoleoński 1800-1816, opr. *Dr. Adam Skalkowski*, prof. uniw. pozn.
47. Czasy Legionów i Księstwa Warszawskiego (1796-1815), opr. *Dr. Adam Skalkowski*, profesor uniwersytetu poznańskiego.
48. Europa w okresie Restauracji (1815-1847), opracował *Dr. Józef Frejlich*.
49. Królestwo Kongresowe i powstanie listopadowe, opracował *Dr. Bronisław Pawłowski*, dyrektor Centralnego Archiwum Wojskowego.
50. Prusy i Austria na ziemiach polskich przed r. 1846, opr. *Dr. Józef Frejlich*.
51. Polska w dobie Wielkiej Emigracji (1832-1856), oprac. *Dr. Józef Frejlich*.
52. Ziemie litewsko-ruskie pod zaborem rosyjskim, opracował *Henryk Mościcki*, profesor uniwersytetu warszawskiego.
53. Od wiosny ludów do wojny francusko-pruskiej (1848-1871), opr. *Dr. J. Frejlich*.
54. Powstanie styczniowe i czasy reakcji po powstaniu, opracował *M. Dubiecki* i prof. *Dr. Fr. Bielak*.
55. Okres równowagi europejskiej (1871-1914), opracował *Dr. Józef Frejlich*.
56. Ameryka i Daleki Wschód w polityce światowej, opracował *Dr. Józef Frejlich*.
57. Polska w dobie przeobrażeń społecznych 1885-1904, opr. *Dr. Józef Frejlich*.
58. Polska w latach ruchu niepodległościowego 1904-1918, opr. *Dr. J. Dąbrowski*.
59. Wojna światowa i jej następstwa (1914-1922), opr. *J. Dąbrowski*, prof. U. Jag.
60. Polska niepodległa (1918-1923), opr. *Dr. Stan. Kutrzeba*, prof. uniw. Jag.

DO NABYCIA

W KRAKOWSKIEJ SPÓŁCE WYDAWNICZEJ

(KRAKÓW, UL. ŚW. FILIPA L. 25)

W KSIĘGARNI JAGIELLOŃSKIEJ

KRAKÓW, UL. WIŚLNA L. 3.

I WSZYSTKICH INNYCH KSIĘGARNIACH

